

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Σχολή Επιστημών της Αγωγής
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Επιστήμες της Αγωγής»
Κατεύθυνση: Ανθρωπιστικές Επιστήμες στην Εκπαίδευση

Θέμα:

Η εκπαίδευση ως πειθαρχία κατά τον Μισέλ Φουκώ

Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία

Βικτωρία Μάνη

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Επιβλέπουσα: Μαρία Πουρνάρη, Αναπλ. Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε.

Μέλη: Κωνσταντίνος Ράντης, Αναπλ. Καθηγητής Φ.Π.Ψ.

Ιορδάνης Μαρκουλάτος, Επίκ. Καθηγητής Φ.Π.Ψ.

Ιωάννινα 2018

**Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Σχολή Επιστημών της Αγωγής
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης**

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Επιστήμες της Αγωγής»
Κατεύθυνση: Ανθρωπιστικές Επιστήμες στην Εκπαίδευση**

Η εκπαίδευση ως πειθαρχία κατά τον Μισέλ Φουκώ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	σ. 4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σ. 6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ	
1.1 Μετανεωτερικότητα και κριτική στη νεωτερικότητα	σ. 10
1.2 Η γνώση ως εξουσία	σ. 15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΠΕΙΘΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ	
2.1 Πειθαρχία και τιμωρία	σ. 24
2.2 Η συγκρότηση της υποκειμενικότητας	σ. 32
2.3 Η επιμέλεια εαυτού	σ. 39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΠΕΙΘΑΡΧΙΑ	
3.1 Σχολική πειθαρχία και αυτονομία	σ. 44
3.2 Η θέση του μαθητή στο εκπαιδευτικό σύστημα	σ. 50
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σ. 56
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σ. 62

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία επιχειρεί μια επανεξέταση προβλημάτων που άπτονται του χαρακτήρα της εκπαίδευσης ως σχολική πρακτική και της αναπαραγωγικής λειτουργίας της εκπαιδευτικής δραστηριότητας υπό το φως της έρευνας των εννοιών και των τρόπων ανάλυσης του γάλλου φιλοσόφου, Μισέλ Φουκώ (1926-1984). Οι έννοιες που εξετάζονται είναι εκείνες της γνώσης, της εξουσίας, της πειθαρχίας, της επιτήρησης και της τιμωρίας ως προς τη συγκρότηση του υποκειμένου και την επιμέλεια εαυτού στη σχολική συνθήκη. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι βασικές θέσεις του Φουκώ γύρω από ζητήματα που αφορούν τη σχέση γνώσης και εξουσίας καθώς και η σημασία και η δύναμη των πρακτικών του λόγου. Στο δεύτερο κεφάλαιο η εννοιολόγηση της πειθαρχίας αναδεικνύει τη σχέση της με τους μηχανισμούς της που οδηγούν στην συγκρότηση της υποκειμενικότητας. Εξετάζεται η δυνατότητα της επιμέλειας του εαυτού ως επανακαθορισμός του υποκειμένου με στόχο την αντίστασή του στις επιβαλλόμενες πρακτικές λόγου. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται μια κριτική αναπλαισίωση της έννοιας πειθαρχία κατά τον Φουκώ στο πεδίο της εκπαίδευσης, καθώς και μια κριτική διερώτηση της δυναμικής των αναπαραγωγικών σχέσεων στην εκπαιδευτική λειτουργία.

Έννοιες κλειδιά: γνώση, εξουσία, πρακτική λόγου, πειθαρχία, επιτήρηση, τιμωρία, υποκείμενο, επιμέλεια εαυτού, αυτονομία

ABSTRACT

The present assignment aims to present a review of problems relating to the nature of education as a school practice and the reproductive function of the educational activity in the light of research of concepts and analytical methods of the French philosopher Michel Foucault (1926-1984). The concepts under consideration are those of knowledge, power, discipline, surveillance and punishment regarding the constitution of the subject and the care of the self in the school condition. In the first chapter Foucault's key positions on issues related to the relationship of knowledge and

power are presented as well as the importance and power of discourse. In the second chapter the conceptualization of the discipline shows its relationship with its mechanisms leading to the formation of subjectivity. It is examined the possibility of the care of the self as a redefinition of the subject in order to resist on the imposed discourse. Finally, in the third chapter is attempted a critical reframing to the concept of discipline in Foucault in the field of education, as well as a critical questioning of the dynamics of reproductive relations in education.

Keywords: knowledge, power, discourse, discipline, surveillance, punishment, subject, the care of the self, autonomy

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία επιχειρεί μια επανεξέταση προβλημάτων που άπτονται του χαρακτήρα της εκπαίδευσης, των σχολικών πρακτικών και της αναπαραγωγικής λειτουργίας της εκπαιδευτικής δραστηριότητας υπό το φως της έρευνας των εννοιών και των τρόπων ανάλυσης του γάλλου φιλοσόφου, Μισέλ Φουκώ (1926-1984). Οι έννοιες που θα εξεταστούν είναι εκείνες της εξουσίας, της γνώσης, της πειθαρχίας, της επιτήρησης και της τιμωρίας σε συνδυασμό με τη συγκρότηση του υποκειμένου, την επιμέλεια αυτού και τη σχολική συνθήκη.

Ποιοι είναι οι λόγοι μελέτης του θεσμού της εκπαίδευσης υπό την οπτική της σκέψης του Φουκώ, αν λάβει κανείς υπόψη ότι το έργο του γάλλου στοχαστή δεν εστιάζει το ενδιαφέρον του με διακριτό τρόπο στα προβλήματα της εκπαίδευσης; Γιατί μπορεί οι φιλόσοφοι της εκπαίδευσης και οι εκπαιδευτικοί να ενδιαφέρονται για τον Φουκώ; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό εδράζεται στην υπό εξέταση παραδοχή ότι το σχολείο εντάσσεται στο ευρύτερο σύστημα σχέσεων της γνώσης και της εξουσίας εντός του οποίου συγκροτείται το υποκείμενο της γνώσης και της πράξης. Εντός μιας πιο εστιασμένης ανάλυσης, μπορεί να δειχθεί η γονιμότητα της διερεύνησης των σχέσεων γνώσης, εξουσίας και πειθαρχίας κατά την συγκρότηση του υποκειμένου, αλλά και να τεθούν υπό συζήτηση οι ίδιες οι διαδικασίες διαμόρφωσης του θεωρητικού υποδείγματος των Επιστημών Αγωγής ως πειθαρχικού κλάδου.

Στην εργασία αυτή, η προσέγγιση του έργου του Φουκώ επιχειρείται αφενός με την ανάλυση ορισμένων θέσεων του σχετικά με τις σχέσεις γνώσης και εξουσίας και, στη συνέχεια, με την άντληση χρήσιμων εννοιολογικών εργαλείων για την κατανόηση του χαρακτήρα της εκπαιδευτικής πρακτικής.

Ο Φουκώ αποτελεί έναν από τους εγκυρότερους μελετητές και παράλληλα σημαντικούς στοχαστές της ονομαζόμενης μετανεωτερικότητας. Οι θεματικές του έχουν αποτελέσει γόνιμο τόπο συζήτησης και κινητήρια δύναμη για τη συγγραφή πολλών βιβλίων και άρθρων που εξετάζουν τη γνώση, την πειθαρχία αλλά και τη συγκρότηση του υποκειμένου στο πλαίσιο της κοινωνικής θεωρίας.

Σχηματικά, το έργο του Φουκώ μπορεί να χωριστεί σε τρεις περιόδους. Η πρώτη οριοθετείται μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και περιλαμβάνει την έρευνα για την ανάδυση του λόγου των επιστημών του ανθρώπου, στα έργα του *Οι*

λέξεις και τα πράγματα (1966) και *Η αρχαιολογία της γνώσης* (1969), χρησιμοποιώντας τη μεθοδολογία της *αρχαιολογίας της γνώσης* και της οικονομίας, σε συνδυασμό με μια εκτενή ανάγνωση της δυτικής νεωτερικότητας. Η δεύτερη τοποθετείται στη δεκαετία του 1970 και περιλαμβάνει την ενασχόλησή του με έρευνες για τις σχέσεις μεταξύ των γνώσεων και των εξουσιών αναφορικά με την εμφάνιση των πειθαρχιών, του ελέγχου και των βιοεξουσιών. Τέλος, τη δεκαετία του 1980, ο Φουκώ ασχολείται με την ανάλυση των διαδικασιών υποκειμενοποίησης από τη διπλή σκοπιά της σχέσης με τον *εαυτό* και της πολιτικής σχέσης με τους *άλλους*. Η συνάντηση του εαυτού και της πολιτικής μέριμνας συνιστά ό,τι ονομάζουμε σήμερα ηθική.

Η μεθοδολογία του Φουκώ μεταβαίνει ή και συνδυάζει τη μέθοδο της *αρχαιολογίας* σε αυτήν της *γενεαλογίας*. Η πρώτη, εξετάζει τις σχέσεις μεταξύ των συστημάτων του λόγου και του ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο εμφανίστηκαν και εντοπίζει τις μεταβολές στους κανόνες παραγωγής των λόγων οι οποίοι καθιστούν δυνατή τη διατύπωση της «αλήθειας», ενώ η δεύτερη αναδεικνύει τη διασύνδεση της γνώσης με τις δυνάμεις και τις σχέσεις της εξουσίας, καθώς και την επιβολή της εξουσίας μέσω των τεχνικών της επιτήρησης και του ελέγχου.

Αρχικά, στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας αναλύονται οι βασικές θέσεις του Φουκώ γύρω από ζητήματα που αφορούν τη γνώση και την εξουσία στη συνάφειά τους με τη συγκρότηση της έννοιας της υποκειμενικότητας. Για την πραγματολογική πλαισίωση των εννοιών γίνεται αναφορά, αρχικά, σε χαρακτηριστικές αρχές της νεωτερικότητας και στη μετάβαση αυτής της εποχής σε μια νέα, την εποχή της ονομαζόμενης μετανεωτερικότητας, προκειμένου να διερευνηθεί η θεμελιώδης έννοια του έργου του Φουκώ, η *γνώση/εξουσία* (*savoir/pouvoir*). Θα σημειωθεί ότι ανάλογη εξέλιξη παρατηρείται και στον χώρο της εκπαίδευσης, με την αντικατάσταση του νεωτερικού υποδείγματος της ανθρωπιστικής παιδείας από τη μετανεωτερική χρηστική αντίληψη για τη γνώση.

Σύμφωνα με τον Φουκώ η γνώση και η εξουσία εμπλέκονται εγγενώς και πρέπει να εξετάζονται πάντα στη μεταξύ τους συνάρτηση. (Alcoff, 2013: 208) Επομένως, η επιστημολογική εξέταση της δυαδικής έννοιας γνώση/εξουσία αναγνωρίζεται ως διαρκώς ενεργούμενη συσσωμάτωση.

Επιπλέον, ο Φουκώ επισημαίνει στα έργα του τη σημασία και τη δύναμη της έννοιας *πρακτική λόγου* (*discours*). Ισχυρίζεται ότι η γνώση οικοδομείται μέσα στις καθημερινές πρακτικές λόγου, ένα σύνολο δηλαδή επιτελεστικών αποφάνσεων, στις

οποίες, εντούτοις εντοπίζει ασυνέχειες. Οι αποφάνσεις αυτές νοηματοδοτούνται διαφορετικά, ανάλογα με το πλαίσιο των συμφραζομένων, τη θέση των ομιλούντων και τη σχέση τους με τους θεσμούς και τους κανόνες τους. Στη συνάντηση αυτών των διαφορετικών φωνών ο Φουκώ εντοπίζει τους σχηματισμούς του λόγου. (Φρυδάκη, 2009: 229) Η θεωρία του Φουκώ συστήνεται υπό το πρίσμα του μεταδομισμού, το οποίο εγκαταλείπει τις έννοιες της ολότητας, της ενότητας, της απόλυτης αντιστοιχίας του νοήματος προς την αναφορά του και της γνώσης ως προϊόντος της συνείδησης του υποκειμένου. Η πραγματικότητα εφόσον δεν είναι στάσιμη, τελείται υπό συνεχή κατασκευή. Τα ανθρώπινα όντα μετασχηματίζονται σε υποκείμενα μέσα από την εσωτερικευση της σχέσης γνώσης και εξουσίας. Ως εκ τούτου, η ανάλυση των σχέσεων γνώσης και εξουσίας έμελλε να αποτελέσει θεωρητικό κορμό της μετέπειτα μελέτης του Φουκώ γύρω από την ποινική εγκάθειρξη, στην οποία συναντώνται οι έννοιες της πειθαρχίας και της τιμωρίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, εκτίθεται η εννοιολόγηση της πειθαρχίας κατά τον Φουκώ, έννοια που καταλαμβάνει μεγάλο μέρος στις μελέτες του και συντελεί στη διαμόρφωση ενός νέου τύπου εξουσίας, της *πειθαρχικής εξουσίας*. Όμως, όπως παρατηρεί ο ίδιος ο Φουκώ «η πειθαρχία δε μπορεί να ταυτίζεται ούτε με ένα θεσμό ούτε με ένα μηχανισμό. Είναι ένας τύπος εξουσίας, ένας τρόπος άσκησης της, και περιλαμβάνει ένα σύνολο οργάνων, τεχνικών, μεθόδων, διαδικασιών, επιπέδων εφαρμογής, στόχων. Είναι μια «φυσική» ή μια «ανατομία» της εξουσίας, μια τεχνολογία». (Foucault, 1989: 283) Ο νέος αυτός μηχανισμός που υποδεικνύεται δεν αναφέρεται σε σχέσεις ηγεμονίας. Αντίθετα παρουσιάζεται ασκούμενος πάνω στα σώματα μέσα από το σύστημα της επιτήρησης, ώστε να καθιστά τα σώματα των υποκειμένων χρήσιμα. Η ανάπτυξη και η άσκηση της πειθαρχικής εξουσίας θεωρείται ότι συνδέεται άρρηκτα με την εμφάνιση συγκεκριμένων μηχανισμών γνώσης αλλά και με τον σχηματισμό των ανθρωπιστικών επιστημών. Σύμφωνα με τον Φουκώ, οι πειθαρχικοί μηχανισμοί και οι κοινωνικές επιστήμες βασίζονται στο ίδιο τεχνικό πρότυπο παραγωγής της γνώσης, το οποίο περιλαμβάνει την επιτήρηση, την παρατήρηση, την εξέταση και τη μέτρηση.

Στη συνέχεια, επισημαίνεται ο τρόπος με τον οποίο οι τεχνικές της πειθαρχικής εξουσίας οδηγούν στην ανάδυση και συγκρότηση του υποκειμένου μέσα από τις τεχνολογίες του ελέγχου. Ο Φουκώ επιχείρησε να μελετήσει τον τρόπο με τον οποίο η γνώση/εξουσία ασκείται στις σύγχρονες κοινωνίες και συγκροτεί τα υποκείμενα εντός αυτών. (Foucault, 1991: 76) Το άτομο εμφανίζεται να είναι ένα

αποτέλεσμα της εξουσίας και ταυτόχρονα το στοιχείο της έκφρασής της. Η διαδικασία της συγκρότησης του υποκειμένου, σύμφωνα με τον Φουκώ, δεν αποτελεί μια διαδικασία που μπορεί κάποια στιγμή να ολοκληρωθεί. Αντίθετα, συλλαμβάνεται ως μια διαρκώς εξελισσόμενη και αέναη πρακτική. Επιπλέον, σε αυτό το κεφάλαιο, αναδεικνύεται η σημασία που αποδίδει ο Φουκώ στις τεχνικές του εαυτού, όπως τις ονομάζει, μέσα από μια επανενοιολόγηση του εγχειρήματος του υποκειμένου με στόχο το άτομο να αποκτήσει τη συνείδηση του εαυτού του.

Στο τρίτο κεφάλαιο, επιχειρείται μια κριτική αναπλαισίωση των εννοιών της γνώσης/εξουσίας/πειθαρχίας, της τιμωρίας, της συγκρότησης της υποκειμενικότητας, καθώς και της επιμέλειας εαυτού στο πεδίο των πρακτικών της εκπαίδευσης. Επιχειρείται μια κριτική διερώτηση του ρόλου όλων όσων συνεπιτελούν την εκπαιδευτική πράξη αναφορικά με το τι κατευθύνει την πρακτική της διδασκαλίας, με τη διάχυση της εξουσίας στο εκπαιδευτικό σύστημα και με την συγκρότηση του εαυτού μέσα στις κανονιστικές συνθήκες. Αρχικά, επανεξετάζεται το νεωτερικό πρόταγμα της προσωπικής αυτονομίας, η οποία αποτελεί πάγιο στόχο της εκπαίδευσης. Το αίτημα της προσωπικής αυτονομίας επικαλείται τη δυνατότητα των ατόμων να απελευθερωθούν από την χειραγώγηση των άλλων, αντιστεκόμενοι σε κάθε μορφή εξουσίας. Εξάλλου, θεωρείται ότι η απόδοση υπευθυνότητας έχει ως προϋπόθεση την ελευθερία και την αυτονομία του δράντος. Ως εκ τούτου, υιοθετείται σχεδόν αυτονόητα ότι η προσωπική αυτονομία και η αυτοδιάθεση του μαθητή αποτελεί ένα πάγιο εκπαιδευτικό ιδεώδες.

Το ερώτημα που εξετάζεται εδώ αφορά το κατά πόσον είναι συμβατή η κατά Φουκώ διάλυση του υποκειμένου με το πρόταγμα της εκπαίδευσης περί της αυτονομίας του μαθητή. Υποστηρίζεται ότι η θέση και ο ρόλος του εκπαιδευτικού ο οποίος αναλαμβάνει την ευθύνη της καθοδήγησης των μαθητών αλλά και η θέση του μαθητή στο εκπαιδευτικό σύστημα βρίσκονται, αναπόφευκτα, αντιμέτωποι με/σε ένα πλέγμα από πειθαρχίες. Ωστόσο, οι γνώσεις ως πειθαρχικές εξουσίες, συστήνοντας ροές υποκειμενοποίησης, συντελούν κατά τρόπο αντινομικό στην παγίωση του αιτήματος για αυτόνομη μόρφωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ

1.1 Μετανεωτερικότητα και κριτική στη νεωτερικότητα

Στην ενότητα αυτή επιχειρείται μια ευσύνοπτη παρουσίαση των χαρακτηριστικών της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας, καθώς και των βασικών αντιλήψεων που διέπουν τη διάκριση των δύο εποχών, προκειμένου να αναλυθεί μια από τις θεμελιώδεις έννοιες στο έργο του Φουκώ που είναι η γνώση καθώς και η εννόησή της ως πρακτική λόγου.

Η διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου στηρίζεται σε μια ιστορική εξέλιξη συνεχούς αλλαγής, η οποία οδηγεί στη μετάβαση από την νεωτερικότητα στη μετανεωτερικότητα. Σε αυτήν τη μεταβατική περίοδο έχουν αποδοθεί διαφορετικές ονομασίες, οι οποίες, όμως, δεν αναφέρονται ρητά στην ανάδυση ενός κοινωνικού συστήματος νέου τύπου, όπως «η κοινωνία της πληροφορίας» ή η «καταναλωτική κοινωνία», ενώ οι περισσότερες από αυτές τις ονομασίες υπαινίσσονται, μάλλον, ότι κάποια προγενέστερη κατάσταση πραγμάτων τελειώνει και ότι οδεύουμε σε μια άλλη εποχή που προσπαθεί να προσδιορίσει την ταυτότητά της ως «μετανεωτερικότητα», «μεταμοντερνικότητα», «μεταβιομηχανική κοινωνία», «μετακαπιταλισμός», κ.ο.κ. (Giddens, 2001: 15)

Ένας βασικός προβληματισμός που συνδέεται με την διάκριση των εννοιών νεωτερικότητα και μετανεωτερικότητα αφορά τον προσδιορισμό της σχέσης τους, δηλαδή αν πρόκειται για μια σχέση ρήξης ή συνέχειας. Το ζήτημα αυτό αποτελεί αντικείμενο διαμάχης μεταξύ των επιστημόνων και παραμένει νεφελώδες. Σύμφωνα με τους υπέρμαχους μιας πρώτης άποψης, η μετανεωτερικότητα αποτελεί μια τελείως νέα προοπτική, ένα ριζικά διαφορετικό παράδειγμα θεώρησης και αντιμετώπισης της κοινωνίας και του πολιτισμού. Αντίθετα, οι υποστηρικτές μιας δεύτερης άποψης θεωρούν ότι η νεωτερικότητα δεν έχει ακόμη ολοκληρώσει το πρόγραμμά της και τα μετανεωτερικά φαινόμενα αποτελούν εκφάνσεις του εν εξελίξει νεωτερικού προγράμματος. Σύμφωνα με τον Giddens, δεν βρισκόμαστε στην είσοδο της μετανεωτερικής περιόδου, αλλά μετατοπιζόμαστε σε μια περίοδο όπου οι συνέπειες της νεωτερικότητας γίνονται πιο ριζοσπαστικές και οικουμενικές από πριν. (Giddens, 2001: 17)

Για την καλύτερη προσέγγιση της μετανεωτερικότητας κρίνεται απαραίτητη μια σύντομη αναφορά στην περίοδο της νεωτερικότητας. Στο πλαίσιο της διάκρισης των εννοιών της νεωτερικότητας και μετανεωτερικότητας εντάσσεται ο μετασχηματισμός και τα νέα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στη γνώση κατά τη μετάβαση από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική κοινωνία. Σύμφωνα με μια πιο σύγχρονη ορολογία, η εποχή αυτή αποκαλείται «Κοινωνία της Γνώσης». (Ασημάκη, κ.ά., 2011), για να αποδώσει τον μετασχηματισμό και τη διαφορετική νοηματοδότηση της γνώσης στη μετανεωτερικότητα.

Με τον όρο νεωτερικότητα δηλώνεται η ιστορική περίοδος κατά τον δέκατο έβδομο αιώνα και έπειτα, όταν εμφανίζονται στην Ευρώπη νέοι τρόποι κοινωνικής ζωής και πολιτικής οργάνωσης που μετέπειτα άσκησαν μεγάλη επιρροή σε παγκόσμια κλίμακα. (Giddens, 2001) Με αυτόν τον τρόπο η περίοδος της νεωτερικότητας διαχωρίζεται από εκείνες της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα και σηματοδοτεί τόσο την επικράτηση του διαφωτισμένου λόγου, της αυτονομίας και αυτοδιάθεσης του υποκειμένου, όσο και την εκκίνηση της βιομηχανικής επανάστασης. Το τέλος της εποχής αυτής συνήθως περιοδολογείται στις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα.

Η διαχωριστική γραμμή της νεωτερικότητας από τις προγενέστερες περιόδους μπορεί να χαραχθεί έχοντας ως βασικό άξονα τις ασυνέχειες που διέπουν τους μοντέρνους κοινωνικούς θεσμούς από τις παραδοσιακές κοινωνικές τάξεις. Ένα πρώτο γνώρισμα αυτών των ασυνεχειών συσχετίζεται με τον ραγδαίο ρυθμό αλλαγής των πολιτισμών την εποχή της νεωτερικότητας, αλλαγή που σχετίζεται με την τεχνολογία, την ανάπτυξη των μηχανολογικών τεχνολογιών και με την εκβιομηχάνιση της παραγωγής.

Μια δεύτερη ασυνέχεια είναι το εύρος της αλλαγής, καθώς παρατηρούνται αιφνίδιες δημογραφικές ανακατατάξεις, που συντελούνται από τις μεγάλες αστικές μεταναστεύσεις, αλλά και, γενικότερα, τα κύματα κοινωνικού μετασχηματισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, που φαίνεται ότι είναι αλληλεξαρτώμενα φαινόμενα. Συναφώς, παρατηρείται η ανάδυση νεώτερων θεσμών οι οποίοι δεν εντοπίζονται σε προγενέστερες ιστορικές περιόδους. Τέτοιοι θεσμοί είναι το πολιτικό σύστημα του έθνους-κράτους, καθώς και η ανάδειξη της εθνικής κυριαρχίας και ταυτότητας. Σημειώνονται η διαμόρφωση της εθνικής οικονομίας, της εθνικής κουλτούρας αλλά και της ανάπτυξης των αστικών καπιταλιστικών κοινωνιών. (Ασημάκη, κ.ά., 2011) Εφόσον, η νεωτερική περίοδος συνδέεται με την

εκβιομηχάνιση και την ολοκληρωτική εμπορευματοποίηση της παραγωγής και της μισθωτής εργασίας, οι παραγωγικές δυνάμεις (μηχανές) κυριαρχούν στην παραγωγική διαδικασία, ενώ η προϊούσα ανάπτυξη των πολυεθνικών επιχειρήσεων καθορίζει πλέον την παγκόσμια οικονομία αλλά και την πορεία των εθνών-κρατών μέσω του δανεισμού και των εμπορικών συναλλαγών.

Τα τυπικά χαρακτηριστικά της νεωτερικότητας ταυτίζονται με τις προοπτικές και το όραμα του Διαφωτισμού που είχε ως στόχο την απόρριψη των μεταφυσικών προκαταλήψεων του εξ αποκαλύψεως λόγου, υποστηρίζοντας «την απεριόριστη πίστη στον ορθό λόγο και την ανθρώπινη λογική ως του μόνου οργάνου ανεύρεσης της αντικειμενικής πραγματικότητας και αλήθειας, αλλά και της διαρκούς πρόοδου». (Ασημάκη, κ.ά., 2011: 101) Η επιδίωξη της νεωτερικής περιόδου αφορά στη δημιουργία μιας καθολικής αλήθειας μέσα από την οποία θα επιτευχθεί η πρόοδος των επιστημών και των τεχνών και, κατ' επέκταση, η ηθική πρόοδος και η δικαιοσύνη. Κατά την περίοδο της νεωτερικότητας συλλαμβάνονται μεγάλες επιστημονικές θεωρίες, όπως ο θετικισμός, ο μαρξισμός και ο λειτουργισμός που κατέχουν περίοπτη θέση σε παγκόσμιο επίπεδο.

Επομένως, μια από τις βασικές πηγές του δυναμισμού της νεωτερικότητας είναι ο διαχωρισμός χρόνου και χώρου που στις μοντέρνες οργανώσεις εξυπηρετεί τον συνδυασμό του τοπικού και του παγκόσμιου, επηρεάζοντας με αυτόν τον τρόπο τις ζωές πολλών εκατομμυρίων ανθρώπων. (Giddens, 2001)

Ακολουθώντας την κριτική των Χορκχάιμερ και Αντόρνο στο *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* (1947), ο Φουκώ, θα ισχυριστεί ότι «πολλές εμπειρίες μας μάς πείθουν ότι το ιστορικό γεγονός του Διαφωτισμού δεν μας έκανε ώριμους ενήλικους». (Foucault, 1988: 29) Αν και αυτός ήταν ο στόχος του μέσα από τη χειραφέτηση και την απελευθέρωση των ανθρώπων, τουναντίον, οι αρχές του Διαφωτισμού συγκεράστηκαν με πολιτικές απολυταρχίας, καταπίεσης και απάνθρωπης ιδρυματοποίησης του κοινωνικού περιθωρίου. (Porter, 2014: 26) Ο ορθός λόγος μετατράπηκε σε μια κανονιστική αρχή, του τεχνικισμού, η οποία θυσιάζει την ελευθερία του ανθρώπου προκειμένου να πετύχει αποδοτικότητα, εργαλειακή γνώση και ποσοτικοποιημένη ανάπτυξη. Η εγκυρότητα του ορθού λόγου ταυτίστηκε με τις επιλογές της εκάστοτε εξουσίας. (Φρυδάκη, 2009: 233) Οι πόλεμοι, η δημιουργία ολοκληρωτικών καθεστώτων, οι οικολογικές καταστροφές, η εμπορευματοποίηση της επιστήμης, η επικράτηση της λογικής της αγοράς, η πορεία

κατάργησης του κράτους πρόνοιας, είναι μερικές από τις αιτίες που οδήγησαν στην εργαλειοποίηση του ορθού λόγου και στην μετάβαση σε μια άλλη εποχή που θεωρείται μια απόπειρα να επαναπροσδιοριστούν οι αξίες του Διαφωτισμού. Η εποχή αυτή ονομάζεται εποχή της μετανεωτερικότητας.

Ο όρος μετανεωτερικότητα δηλώνει τη χρονική περίοδο μετά τη νεωτερικότητα, με την οποία αντιδιαστέλλεται. Υποστηρίζεται ότι η μετανεωτερικότητα αρχίζει να διαμορφώνεται στο τέλος του εικοστού αιώνα και τις αρχές του εικοστού πρώτου (Κουστουράκης & Ασημάκη, 2009), εφόσον, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, παρατηρείται έντονος μετασχηματισμός τόσο σε πολιτισμικές, κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές, όσο και σε μια νέα νοοτροπία ζωής. Επομένως, πιστεύεται ότι η μετανεωτερικότητα σχετίζεται με μια νέα φάση ανάπτυξης του πολιτισμού και ιδιαίτερα των τεχνών αλλά και με μια κριτική του νεωτερικού λόγου κατά τη διαμόρφωση ολόκληρης της κοινωνίας. (Ασημάκη, κ.ά., 2011: 103)

Οι θέσεις της μετανεωτερικής θεώρησης βασίστηκαν στην αδυναμία που παρουσίασε ο νεωτερικός ορθολογισμός να δώσει περιεχόμενο σε αξίες κατάλληλες να εκφράσουν και να ικανοποιήσουν τις πραγματικές ανθρώπινες και κοινωνικές ανάγκες για ελευθερία και ευημερία, ιδιαίτερα στη σύγχρονη εποχή της παγκοσμιοποίησης. Μερικές από τις κριτικές που αποδίδονται στη νεωτερικότητα είναι η αμφισβήτηση της βεβαιότητας και της καθολικότητας της επιστημονικής γνώσης, όσο και των προϋποθέσεων της, την επιστημική αξία της αλήθειας ως μοναδικού και μη σχετικού κριτηρίου. Τουναντίον, η ματαίωση της προόδου και ο μύθος του Διαφωτισμού περί της γραμμικής εξέλιξης της ιστορίας, έχουν αναδείξει το νέο ενδιαφέρον για το εφήμερο, το αποσπασματικό, το διαφορετικό και το τοπικό της ασυνέχειας της ιστορίας, ενώ προτείνεται η αφήγηση ως εναλλακτική οδό στην παντοδυναμία του επιστημονικού υποδείγματος. Στη θέση της λογοκρατικής επιστήμης, τοποθετείται τώρα η ρητορική της πειθούς και το ενδιαφέρον για τη δύναμη της μαζικής ενημέρωσης των καταναλωτών της πληροφορίας, κατά την κατασκευή του νοήματος και τη διαμόρφωση των κοινωνικών ταυτοτήτων. Επιπλέον, σημαντική αρχή που διέπει την εποχή της μετανεωτερικότητας θεωρείται η αναγνώριση και ο σεβασμός στη διαφορετικότητα και στην ετερότητα, αρχή που συνδέεται με την απόρριψη του κανονιστικού και αντικειμενοποιημένου λόγου και την υιοθέτηση των υποκειμενικών προοπτικών,

καθώς αυτές μόνο αξιώνουν πραγματικά την πολυφωνία και τον πλούτο των νέων μορφών σκέψης και ζωής και των διαφορετικών ταυτοτήτων.

Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί πως η στροφή στις υποκειμενικές και τοπικές οπτικές, ενδεχομένως, δεν συνιστά απαραίτητα άρνηση ή ένδεια της ορθολογικότητας, αλλά θα μπορούσε να σηματοδοτήσει την προσπάθεια αποδέσμευσης της γνώσης και της ορθολογικότητας από αφηρημένες και δογματικές αξιώσεις εγκυρότητας που δεν έχουν, περιεχόμενο και νόημα μέσα στις συγκεκριμένες μορφές του σύγχρονου ιστορικού χρόνου και της κοινωνικής ζωής. (Φρυδάκη, 2009: 235-236) Με δεδομένη την αμφισβήτηση της ηγεμονίας μιας οικουμενικής και μοναδικής αλήθειας, με βάση την οποία θα έπρεπε να ερμηνεύονται όλα τα φυσικά και κοινωνικά φαινόμενα αδιαφοροποίητα, αντιπροτείνεται η «αποδόμηση» όλων των νεωτερικών διχοτομιών, αντικειμενικότητας-υποκειμενικότητας, αλήθειας-ψεύδους (Ασημάκη, κ.ά., 2011: 105), όσο και η αμφισβήτηση των σχέσεων εξουσίας, «που κάθε φορά όριζαν ποιος κατέχει, διανέμει και αξιολογεί την έγκυρη γνώση και πώς οφείλει να το πράττει». (Φρυδάκη, 2009: 237)

Ποια είναι όμως η νέα φύση της γνώσης στην ονομαζόμενη μετανεωτερική εποχή μετά την ραγδαία και πολυδιάστατη μεταβολή της κοινωνικής συνθήκης, που διαμόρφωσε (και διαμορφώνει) έναν νέο τύπο κοινωνίας, που αποκαλείται «κοινωνία της γνώσης»; Εδώ, περιοριζόμαστε στην εξέταση της κριτικής στη νεωτερικότητα ως πρακτικής λόγου, όπως αυτή αναπτύσσεται στο έργο του Φουκώ.

1.2 Η γνώση ως εξουσία

Οι απόψεις του Φουκώ για την εξουσία έχουν κατά καιρούς αποτελέσει το αντικείμενο μιας σειράς αναλύσεων στη διεθνή, αλλά και στην ελληνική βιβλιογραφία, και έχουν προκαλέσει γόνιμες διαμάχες σε θεωρητικό επίπεδο αναφορικά τόσο ως προς την κατανόηση όσο και ως προς την ανάλυση των ερμηνειών που αφορούν το συγκεκριμένο ζήτημα¹. Η ανάλυση του χαρακτήρα της εξουσίας εντάσσεται σε ένα ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο που σχετίζεται και με τον διάλογο για τη νεωτερικότητα, ο οποίος έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό την επιστημονική κοινότητα στο χώρο της κοινωνικής θεωρίας, καθώς και της πολιτικής πρακτικής και ανάλυσης. (Βέλτσος, 1990· Τσουκαλάς, 1991)

Στην προβληματική της εξουσίας τα ερωτήματα που θέτει προς απάντηση ο Φουκώ είναι πρώτον, «πώς ασκείται και με ποια μέσα», και δεύτερον, «ποιες είναι οι επιδράσεις της άσκησης της εξουσίας» και «όχι τι είναι η εξουσία και από πού απορρέει». (Smart, 1998: 174)

Στο *Ιστορία της Σεξουαλικότητας*, ο Φουκώ θα γράψει:

«με τον όρο εξουσία, νομίζω πως πρέπει καταρχήν να εννοούμε το πλήθος των σχέσεων δύναμης που ενυπάρχουν στον χώρο όπου ασκούνται και είναι συστατικές της οργάνωσής τους· το παιχνίδι που μέσα από αδιάκοπους αγώνες και συγκρούσεις τις μεταμορφώνει, τις ενδυναμώνει, τις αντιστρέφει· τα στηρίγματα που αυτές οι σχέσεις δύναμης βρίσκουν αναμεταξύ τους έτσι που να σχηματίζουν αλυσίδα ή σύστημα, ή, αντίθετα, τις αναντιστοιχίες, τις αντιφάσεις που απομονώνουν τη μια από την άλλη· τις στρατηγικές τέλος, μέσα στις οποίες ενεργοποιούνται και που το γενικό τους σχέδιο ή η θεσμική τους αποκρυστάλλωση υλοποιούνται στους κρατικούς μηχανισμούς, στη διατύπωση του νόμου, στις κοινωνικές ηγεμονίες». (Foucault, 1982: 115-116)

Επομένως, η εξουσία δεν αναφέρεται σε μια ιδιότητα ατόμου ή ανώτερης αρχής, που υποχρεώνει ή απαγορεύει τους ανίσχυρους διά της βίας. Συλλαμβάνεται ως στρατηγική επιδράσεων κυριαρχίας, οι οποίες, μη εκπορευόμενες από έναν κυρίαρχο, απαντούν ως τεχνικές ελιγμών και τακτικών που μεταδίδονται από τους ίδιους τους

---

¹ Όσον αφορά τη διαμάχη που αφορά στον ορισμό της εξουσίας, βλ. Ν. Δεμερτζής, «Ουσιώδης αμφισβητησιμότητα και θεωρίες περί εξουσίας». *Θεωρία και κοινωνία*, τ.3, Δεκέμβριος, 1990, 23-46. Για μια συγκριτική προσέγγιση του τρόπου με τον οποίο ο Φουκώ αντιλαμβάνεται την εξουσία και τις διαφορετικές παραμέτρους, βλ. S. Lukes, *Power: Readings in Social and Political Theory*, New York: NYU Press.

ανίσχυρους και τους διαποτίζουν. Η εξουσία ως πολύπλοκη στρατηγική πολλαπλών σχέσεων δύναμης δεν ταυτίζεται με τις δομές ή τους θεσμούς.

Συνολικά στο έργο του, πάντως, ο Φουκώ προχώρησε στην άσκηση κριτικής προς την άποψη που έως εκείνη τη στιγμή είχε γίνει ευρέως αποδεκτή για την εξουσία και εκφραζόταν είτε από τη μαρξιστική είτε από τη φιλελεύθερη παράδοση. Σύμφωνα με τον μαρξισμό, η εξουσία συνιστά ένα σύνολο θεσμών και μηχανισμών του κράτους, οι οποίοι σκοπό έχουν τη διατήρηση των σχέσεων παραγωγής υπέρ μιας συγκεκριμένης μορφής ταξικής κυριαρχίας. Σύμφωνα με τον φιλελευθερισμό, η εξουσία ασκείται με καταστολή ή περιορισμούς για την υπεράσπιση των ατομικών συμφερόντων. Καθώς, όπως προαναφέρθηκε, η εξουσία στον Φουκώ αποτελεί ένα συγκρουσιακό πλέγμα από σχέσεις δύναμης που δημιουργούνται και εξελίσσονται διαρκώς, δεν είναι δυνατό να εξεταστεί υπό τους όρους της παραδοσιακής νομιμοποίησής της από τον πολιτικό κόσμο και ιδιαίτερα από την πλευρά των πλέον συντηρητικών. (Foucault, 1991: 18)

Η μελέτη των σχέσεων εξουσίας, κατά τον Φουκώ, μπορεί να γίνει στη βάση μιας σειράς από σχέσεις και παράγοντες, οι οποίοι είναι σημαντικό να ληφθούν υπόψη. Αρχικά, εκτιμά ότι είναι απαραίτητο να εντοπιστεί ένα σύστημα από διαφοροποιήσεις, το οποίο θα επιτρέψει τη δράση επί των πράξεων σε όλα τα επίπεδα, το οικονομικό, το νομικό, το πολιτισμικό, το γλωσσικό ή άλλο. Στη συνέχεια, θα πρέπει να προσδιοριστούν επακριβώς οι σκοποί των πράξεων των ατόμων που κάθε φορά δρουν. Ένα τρίτο βήμα αποτελεί η διερεύνηση των μέσων που αξιοποιούνται για να υλοποιηθούν οι σχέσεις εξουσίας. Ακόμη, είναι απαραίτητο να αποσαφηνιστεί κάθε ένας από τους τρόπους θεσμοποίησης που αξιοποιούνται στα πλαίσια των σχέσεων εξουσίας, δηλαδή το σύνολο των θεσμών και των διαφορετικών μηχανισμών που χρησιμοποιούνται για την αναπαραγωγή και την οριοθέτηση των σχέσεων αυτών. Τέλος, είναι απαραίτητο να προσδιοριστεί το σύνολο των μορφών και ο βαθμός στον οποίο οι σχέσεις εξουσίας είναι ορθολογικές, η αποτελεσματικότητα των μηχανισμών και των τεχνολογιών που χρησιμοποιούνται για την άσκηση της εξουσίας. (Foucault, 1991: 95 – 97)

Η αδιαμφισβήτητη καινοτομία στη σύλληψη της εξουσίας από τον Φουκώ είναι ότι η γνώση και η εξουσία είναι δύο όψεις της πράξης που δεν είναι δυνατό να διαχωριστούν μεταξύ τους, καθώς η μια εμπεριέχει την άλλη. Βέβαια, η παραδοχή αυτή δεν συνεπάγεται σε καμία περίπτωση την ταύτιση μεταξύ της γνώσης και της εξουσίας, αφού η γνώση από μόνη της δεν αποτελεί εξουσία. Αντίθετα, αυτό που

εννοεί με τη διατύπωση αυτή ο Φουκώ είναι ότι δεν είναι δυνατή η ύπαρξη κάποιας σχέσης εξουσίας που να μην στηρίζεται σε μια σχετική γνώση, ούτε, όμως, είναι δυνατή η συγκρότηση της γνώσης, χωρίς τις προϋποθέσεις της εντός των σχέσεων εξουσίας. (Foucault, 1975: 40 – 41) Σύμφωνα με αυτή τη συμπερίληψη εξουσίας και γνώσης, το γνωστικό υποκείμενο, τα αντικείμενα, το σύνολο των μορφών, καθώς και των πεδίων της γνώσης, θα πρέπει να αποτελούν αντικείμενο ιδιαίτερης ανάλυσης, έτσι ώστε να δειχθεί ο τρόπος με τον οποίο το υποκείμενο συγκροτείται μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. (Foucault, 1987α: 117)

Η σχέση που διέπει την εξουσία με τη γνώση αποτελεί ένα από τα πλέον σημαντικά προβλήματα στο έργο του Φουκώ. Εφόσον θεωρεί ότι η γνώση συνδέεται πάντοτε με τη δημιουργία σχέσεων εξουσίας, η τελική επίτευξη ενός συνόλου από γνώσεις μπορεί να γίνει αντιληπτή μέσα από αξιώσεις που τις δεσμεύουν οι διάφορες σχέσεις εξουσίας, οι οποίες με τη σειρά τους σχετίζονται με τα ανθρώπινα συμφέροντα και τις στρατηγικές που κάθε φορά επιλέγεται να αξιοποιηθούν. Σε κάθε περίπτωση, η σχέση που διέπει την εξουσία και τη γνώση αποτελεί σχέση αμοιβαίας επίδρασης, αφού δεν είναι δυνατό η μια να υπάρξει χωρίς την άλλη. Όπως επισημαίνει ο Φουκώ, δεν είναι δυνατό να δομείται κάποια σχέση εξουσίας που να μην προϋποθέτει τη γνώση, ούτε, από την άλλη πλευρά, και να υπάρξει γνώση που να μην προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιων σχέσεων εξουσίας. (Foucault, 1989: 40 – 41)

Ο Φουκώ υιοθέτησε μια έντονη επικριτική στάση απέναντι στις σύγχρονες αλλά και νεότερες προσεγγίσεις της σημασίας της έννοιας εξουσία. Στο έργο του συχνά αμφισβητεί τον παραδοσιακό ρόλο που αποδίδεται στο κράτος ως κέντρο εξουσίας και κυριαρχίας. Εφόσον η εξουσία βρίσκεται παντού, δεν αναγνωρίζει την κεντρική ύπαρξη του κράτους και τον μοναδικό ρόλο του στη διαμόρφωση των κανόνων που διέπουν την ανθρώπινη κοινωνία και στην επίλυση των κοινωνικών συγκρούσεων που είναι αναγκαίες σε κάθε πλαίσιο. Ο Φουκώ θεωρεί ότι η εστίαση της πολιτικής φιλοσοφίας δεν πρέπει να περιοριστεί στην κρατική κυριαρχία επί της κοινωνίας, αλλά όπως χαρακτηριστικά γράφει: «...αυτό που χρειάζεται είναι μια πολιτική φιλοσοφία που δε θα οικοδομείται γύρω από το πρόβλημα της κυριαρχίας και κατά συνέπεια ούτε γύρω από το πρόβλημα του νόμου και της απαγόρευσης. Πρέπει να κόψουμε το κεφάλι του βασιλιά: και στην πολιτική θεωρία αυτό δεν έχει γίνει ακόμα». (Foucault, 1987α: 24)

Ένα σημείο, στο οποίο η σκέψη του Φουκώ διαφοροποιείται σε σχέση με τη φιλοσοφική σκέψη της εποχής του, καθώς και με τα όσα συχνά, ακόμη και σήμερα

υποστηρίζονται, ως προς την άσκηση της εξουσίας, είναι αυτό που αφορά τον βίαιο και κατασταλτικό χαρακτήρα της. Ο Φουκώ δεν στέκεται σε αυτό το χαρακτήρα, αλλά, αντίθετα, πιστεύει ότι δεν είναι απαραίτητο η εξουσία να είναι συνδεδεμένη με την άσκηση καταπίεσης ή επιβολής δύναμης του εκάστοτε ηγεμόνα ή της προσταγής των νόμων. Η εξουσία, σύμφωνα με τον Φουκώ, δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στη νομική της μορφή. Έτσι, δεν περιορίζεται στα όσα υπαγορεύονται από τους νόμους της κάθε κοινωνίας, ούτε και οδηγεί αποκλειστικά και μόνο σε απαγορεύσεις και περιορισμούς. Πρόκειται για μια σύλληψη, η οποία στην πραγματικότητα δίνει νέα διάσταση στην έννοια της εξουσίας που την τοποθετεί σε διαφορετικό υπόβαθρο. Σε κάθε περίπτωση, όπως ο ίδιος υποστηρίζει, εάν η εξουσία είχε ως αποκλειστικό προορισμό την επιβολή περιορισμών και απαγορεύσεων, τότε δεν θα ήταν δυνατό να οδηγήσει στην υπακοή του μεγαλύτερου μέρους των πολιτών σε κάθε κοινωνία. Το δυνατό σημείο των εξουσιαστικών σχέσεων, σύμφωνα με τον Φουκώ, είναι ότι παρουσιάζουν τη δυνατότητα της πράξης ως εάν να ήταν ελεύθερη επιλογή, επομένως, προϋποθέτουν τη συγκατάθεση στην παραγωγή νοήματος και πρακτικών λόγου, που οδηγούν στη γνώση, ακόμη και στην απόλαυση. Μάλιστα, υπό κάποια οπτική, οι σχέσεις εξουσίας δεν αποφέρουν μόνο την αρνητική σημασία της επιβολής, αλλά μπορεί να αποτελέσουν παράγοντα ανάπτυξης και εξέλιξης της σκέψης και συνολικά της κοινωνίας. (Foucault, 1987α: 21)

Η εξουσία ως σχέση, όπως διαπιστώνει ο Φουκώ, δεν αποτελεί το αποτέλεσμα της επιβολής ενός συγκεκριμένου ατόμου έναντι των άλλων, μιας ομάδας ή μιας κοινωνικής τάξης. Κατά τον ίδιο τρόπο, η εξουσία δεν αποτελεί κάποιο προνόμιο μιας συγκεκριμένης ομάδας ή ενός συγκεκριμένου ατόμου. Θεωρεί ότι η εξουσία μοιάζει με μια αλυσίδα σχηματισμών λόγου, η οποία συντελεί στη συγκρότηση του ατομικού υποκειμένου. (Foucault, 1980: 95 – 99)

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Φουκώ θεωρεί ότι η εξουσία αποτελεί ένα μέσο με το οποίο κάποιες συγκεκριμένες πράξεις μπορούν να τροποποιούν άλλες πράξεις. Πρόκειται για μια σχέση είτε ατομική είτε συλλογική, η οποία συνδέει δρώντες και ομάδες δρώντων στα πλαίσια της κοινωνίας. (Foucault, 1991: 87 – 94) Παρότι η εξουσία είναι στην πραγματικότητα ένας τρόπος δράσης, τα αποτελέσματά της δεν είναι άμεσα ορατά στους άλλους, αλλά διαμεσολαβούνται από τις πολλαπλές επενέργειες των πράξεων σε άλλες πράξεις. Πρόκειται, λοιπόν, για μια δράση, η οποία επενεργεί πάνω στη δράση, τόσο την παρούσα όσο και τη μελλοντική. Η

εξουσία, λοιπόν, αποτελείται από ένα σύνολο δράσεων που έχουν επίδραση σε άλλες δράσεις. (Foucault, 1991: 91)

Επιπλέον, η εξουσία δεν ταυτίζεται με τη βία. Κατά τον Φουκώ (1991), η βία δεν αποτελεί σχέση εξουσίας, ειδικά όταν γίνεται λόγος για την απόλυτη μορφή της. Δεν θεωρεί ότι εξουσία συνιστά καταναγκασμό, φυσικό ή μη, ενός ατόμου. Για το λόγο αυτό, η σχέση που συνδέει, για παράδειγμα, τον αφέντη και τον δούλο δεν είναι μια σχέση εξουσίας, αλλά αποτελεί μια αποκάλυπτη άσκηση βίας, η οποία ασφαλώς δεν είναι αποδεκτή. Από την άλλη πλευρά, η εξουσία δεν αποτελεί επιδίωξη συγκατάβασης ή συναίνεσης. Αντίθετα, οι σχέσεις εξουσίας είναι σημαντικό να προϋποθέτουν την ελευθερία των δρώντων, η οποία αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ομαλή τους λειτουργία των σχέσεων εξουσίας. Μάλιστα, η ελευθερία αυτή είναι απαραίτητο να διέπει και τους δύο διαφορετικούς πόλους της σχέσης. Αν και στον Φουκώ η βία διακρίνεται σαφώς από την εξουσία, εντούτοις η βία συχνά αποτελεί μια σχέση εξουσίας ή και, όπως θα αναλυθεί περισσότερο στη συνέχεια, σχέση κυριαρχίας. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι η βία αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση όλων των σχέσεων εξουσίας. Εφόσον η εξουσία, στην πλέον αποδεκτή μορφή της, σύμφωνα με τον Φουκώ, ασκείται πάνω σε ελεύθερα υποκείμενα, αυτό σημαίνει ότι το άτομο που γίνεται αποδέκτης της άσκησης της εξουσίας έχει την ελευθερία της δράσης και της επιλογής. Με τον τρόπο αυτό, όταν ένα άτομο υπόκειται σε μια σχέση εξουσίας, τότε έρχεται αντιμέτωπο με μια σειρά από διαφορετικές δυνατότητες, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται ποικίλες αντιδράσεις, αποτελέσματα και επινοήσεις.

Σημαντικό, για τον Φουκώ, είναι να επισημανθεί ότι η έννοια της εξουσίας δεν ταυτίζεται και δεν συνιστά απόρροια δομών που περιορίζονται στο επίπεδο των θεσμών και της νομοθεσίας. Η εξουσία δεν βρίσκεται εκεί, κατά τη γνώμη του, αλλά περισσότερο ενυπάρχει και αναδύεται στο συνολικό σύστημα που διέπει τις κοινωνικές σχέσεις και διαδράσεις μεταξύ των ατόμων και των ομάδων. Εντούτοις, οι θεσμοί μπορούν να αποτελέσουν περιεχόμενα και σημεία αναφοράς, μέσω των οποίων είναι δυνατό να παρατηρηθούν ορισμένοι τρόποι με τους οποίους αναπτύσσονται οι σχέσεις εξουσίας, τις οποίες ο Φουκώ εξετάζει όταν μελετά τον θεσμό της κλινικής ή της φυλακής. (Foucault, 1991: 94)

Ποια είναι επομένως τα μέσα της άσκησης εξουσίας ως καθοδήγηση δυνατοτήτων συμπεριφοράς, πρόθεσης και τέλος στρατηγικών; Οι σχέσεις εξουσίας, κατά τον Φουκώ, μετέρχονται τη λειτουργία του Λόγου, ο οποίος εννοείται ως

πρακτική λόγου και έχει ιδιαίτερα σημαντική θέση κατά την άσκηση της εξουσίας. Ακριβέστερα, οι σχέσεις εξουσίας συγκροτούνται εντός του Λόγου. Ο Λόγος και οι τεχνικές παραγωγής της αλήθειας αποτελούν ένα βασικό παράγοντα που διέπει τη λειτουργία των δικτύων των ανθρώπινων σχέσεων, αλλά και τις συγκεκριμένες κάθε φορά σχέσεις εξουσίας πιο ειδικά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η προσέγγιση του Φουκώ ως προς το ότι θεωρεί ότι ο Λόγος μπορεί να αποτελέσει ακόμη και μια μορφή βίας η οποία ασκείται στις κοινωνίες, αλλά οπωσδήποτε μια πρακτική που επιβάλλεται σε αυτές. (Foucault, 1990: 27) Στο έργο του Φουκώ, ο Λόγος αντιμετωπίζεται ως «ένας πολιτικός τρόπος διατήρησης ή τροποποίησης της ιδιοποίησης των λόγων, μαζί με τις γνώσεις και τις εξουσίες που μεταφέρουν». (Foucault, 1990: 33)

Η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας, όπως την αντιλαμβάνεται ο Φουκώ αποτελεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα προσέγγιση, εντούτοις δεν στερείται προβλημάτων, γι' αυτό και έχει δεχθεί και την κριτική από τους υπόλοιπους μελετητές. Το βασικό σημείο για το οποίο ο Φουκώ έχει δεχθεί αρνητική κριτική είναι η επιμονή του να συνδέσει την εξουσία με τη γνώση και την αλήθεια, κατά τέτοιο τρόπο ώστε η εξουσία να οδηγεί στην κατασκευή της αλήθειας η οποία οδηγεί στην υποκειμενοποίηση των ατόμων, θέση κρίσιμη για το ζήτημα της συγκρότησης των υποκειμένων. Όπως παρατηρεί:

«...τελικά όλοι οι τωρινοί αγώνες περιστρέφονται γύρω από το ίδιο ερώτημα: ποιοι είμαστε... Ο κύριος στόχος αυτών των αγώνων δεν είναι τόσο να επιθεθούν σ' αυτόν ή σ' εκείνο το θεσμό εξουσίας, σε ομάδα, τάξη ή ελίτ, όσο σε μια ιδιαίτερη τεχνική, σε μια μορφή εξουσίας. Αυτή η μορφή εξουσίας ασκείται στην άμεση καθημερινή ζωή που ταξινομεί τα άτομα σε κατηγορίες, τα κατονομάζει δια της ίδιας της ατομικότητάς τους, τα προσκολλά στην ταυτότητά τους, τους επιβάλλει ένα νόμο αλήθειας... Είναι μια μορφή εξουσίας που μετασηματίζει τα άτομα σε υποκείμενα». (Foucault, 1991: 81)

Μια ακόμη έννοια που κατέχει σημαντική θέση στο έργο του Φουκώ είναι αυτή της «βιοεξουσίας», που αναφέρεται στη ζωή ως πεδίο ελέγχου της κυρίαρχης εξουσίας. Πρόκειται για μια συγκεκριμένη μορφή εξουσίας επί και διά του βίου με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη γνώση. Η έννοια της βιοεξουσίας έχει στο επίκεντρο το γεγονός ότι μέσα από την εφαρμογή επιβεβλημένων ή μη πρακτικών, το αποτέλεσμα που προκύπτει για τον δυτικό κόσμο είναι η τάση των ανθρώπων να ανταποκρίνονται στις ανάγκες της κοινωνίας και να κατατάσσονται σε αυτή στη βάση κριτηρίων που σχετίζονται με την υγεία, την

ασφάλεια και την παραγωγικότητα². (Foucault, 1991: 83) Η βιοεξουσία μπορεί να εννοηθεί ως μια ιδιαίτερη μορφή εξουσίας/γνώσης, η οποία αναφέρεται στη σύγχρονη εποχή και τον δυτικό κόσμο. Μάλιστα, η μελέτη του τρόπου με τον οποίο ασκείται η βιοεξουσία μπορεί να συνεισφέρει στην προσπάθεια του σύγχρονου ανθρώπου να κατανοήσει τη δική του ζωή και ύπαρξη (Dreyfus & Rabinow, 2000: 161 – 162) και αυτό της προσδίδει μεγαλύτερη αξία.

Αν και ιδιαίτερος σημαντική η σημασία της βιοεξουσίας με αυτήν ο Φουκώ δεν επιδιώκει να καθορίσει την ύπαρξη του ανθρώπου συνολικά, θεματική την οποία δεν θέτει ο ίδιος στο κέντρο των ενδιαφερόντων του, εφόσον τον ενδιαφέρει η ίδια η ρέουσα πραγματικότητα. Εντούτοις, μέσα από την εξέτασή της είναι δυνατό να κατανοηθεί πιο αποτελεσματικά και ολοκληρωμένα η ζωή και η συνολική κατάσταση του ανθρώπου που ζει στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. (Dreyfus & Rabinow, 2000: 161)

Σε κάθε περίπτωση, οι σχέσεις εξουσίας είναι παρούσες σε κάθε έκφανση της καθημερινότητας του σύγχρονου ανθρώπου των δυτικών κοινωνιών, των κοινωνιών του «ύστερου καπιταλισμού», όπως τις ονομάζει ο Φουκώ. Αυτό καθίσταται εμφανές από τον τρόπο με τον οποίο σε αυτές τις κοινωνίες τα ζητήματα που αφορούν πεδία, όπως είναι ο πολιτισμός, το περιβάλλον, η υγεία και άλλα, τείνουν να πολιτικοποιούνται και να μετατρέπονται σε αντικείμενο διαλόγου, καθώς και αμφισβήτησης. Το πεδίο της πολιτικής, εξάλλου, όπως επισημαίνει ο Φουκώ, είναι εξαιρετικά διευρυμένο και περιλαμβάνει ένα σύνολο από επιμέρους τομείς που ενδέχεται σε πρώτη ανάγνωση να μη συνδέονται άμεσα με αυτό. Αναφορικά με τον ορισμό του πολιτικού πεδίου, ο Φουκώ θεωρεί ότι «... το σύνολο των σχέσεων εξουσίας σε μια δεδομένη κοινωνία συγκροτεί το πολιτικό πεδίο... Το να ισχυριστεί κανείς ότι τα πάντα είναι πολιτική, σημαίνει την επιβεβαίωση της απανταχού παρουσίας των σχέσεων εξουσίας και την εγγενή σχέση τους με το πολιτικό πεδίο». (Foucault, 1980: 189)

Έτσι, σύμφωνα με τα παραπάνω, η πολιτικοποίηση των περισσότερων ή και όλων των πτυχών της καθημερινότητας του σύγχρονου ανθρώπου είναι δυνατό να σημαίνει την ύπαρξη σχέσεων εξουσίας σε κάθε τομέα της ζωής και της

---

²Σύμφωνα με τον Φουκώ (1991: 83), υπάρχει, εκτός των άλλων, και η ποιμαντορική εξουσία, η ποιμαντική, η οποία είναι ενσωματωμένη στη λειτουργία του κράτους. Πρόκειται για μια εξουσία που είναι στην πραγματικότητα τεχνική και σχετίζεται με το φαινόμενο του συνδυασμού τεχνικών εξατομίκευσης και διαδικασιών ολοποίησης εντός των πλαισίων του κράτους. (Δοξιάδης, 1988: 18 – 43)

δραστηριότητας του ανθρώπου, καταδεικνύοντας την ίδια στιγμή τη σπουδαιότητα των σχέσεων αυτών τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Δεν είναι, λοιπόν, δυνατή η ύπαρξη μιας κοινωνίας στην οποία δεν υπάρχουν σχέσεις εξουσίας μεταξύ των ατόμων που την απαρτίζουν. Η βιοπολιτική αφορά τον έλεγχο των πληθυσμών, ο οποίος δεν αποσκοπεί στην παρεμπόδιση, αλλά στην ανάπτυξη της παραγωγικότητας και της επινοητικότητάς τους. Επομένως η εξουσία δεν περιορίζεται στην απαγόρευση, αλλά στον ίδιο βαθμό σκοπεύει στην παρακίνηση. Επιτρέπει στις βιοπολιτικές δυνάμεις να εκδηλωθούν και παράλληλα τις κανονικοποιεί, θέτοντας όρια. Αυτό, εντούτοις δεν συνεπάγεται ότι οι σχέσεις εξουσίας που υπάρχουν είναι πάντοτε αυτονόητες και δεδομένες, ούτε και απαραίτητες για την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας. Είναι, όμως, απαραίτητο ο άνθρωπος να προχωρά στην ανάλυση, την επεξεργασία, ακόμη και στην αμφισβήτηση των σχέσεων εξουσίας, αλλά και του αμετάβατου της ελευθερίας. Αυτό αποτελεί πολιτικό καθήκον του ανθρώπου. (Foucault, 1991: 94 – 95)

Όσον αφορά τις σχέσεις εξουσίας, αυτές δεν είναι πάντοτε απαραίτητες, αλλά, αντίθετα, μπορεί να είναι ακόμη και απαράδεκτες ή αχρείαστες, ασφαλώς υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Ο Φουκώ έχει δεχθεί κριτική επειδή δεν κατονομάζει τις σχέσεις εξουσίας που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία, καθώς συνειδητά ή μη, το παραλείπει. Κατά κύριο λόγο, όμως, εγκαλείται για το ότι η προσέγγισή του δεν συνδέεται άμεσα με την προσπάθεια για απελευθέρωση από τις διάφορες μορφές εξουσίας που κυριαρχούν στην κοινωνία και ακόμη περισσότερο για το γεγονός ότι δεν αναγνωρίζει την αλήθεια ως βασική προϋπόθεση γι' αυτή την απελευθέρωση. (Taylor, 1986: 83 – 93)

Επιχειρώντας τη σύγκριση του Φουκώ με άλλους στοχαστές, η πρωτοτυπία του δικού του εγχειρήματος εντοπίζεται στο ότι αντιλαμβάνεται την εξουσία ως μια έννοια που διέπει το σύνολο των ανθρώπινων σχέσεων και συνδέεται με ένα σύνολο από στρατηγικές και μέσα διεκδίκησης της εξουσίας και οδηγεί στη διαμόρφωση σχέσεων υποταγής και κυριαρχίας μεταξύ των πολιτών της εκάστοτε κοινωνίας. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν κάποιος διαφωνεί με τις θέσεις του Φουκώ για την εξουσία, την αλήθεια, τον κριτικό Λόγο και την κοινωνία, ο τρόπος με τον οποίο αναλύει και επεξηγεί τις διάφορες σχέσεις που διαμορφώνονται στα πλαίσια των σύγχρονων κοινωνιών οδηγεί στη δημιουργία μιας σύγχρονης οπτικής από την οποία μπορεί να προσεγγιστεί η πολιτική και οι σχέσεις κυριαρχίας. Σε γενικές γραμμές, πάντως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι σημείο διαφοράς της σκέψης του Φουκώ από

αυτή των άλλων στοχαστών είναι ότι αντιλαμβάνεται την εξουσία όχι ως μια ιδιότητα που το υποκείμενο μπορεί να έχει, αλλά ως μια σχέση μεταξύ τους. Με τον τρόπο αυτό, η εξουσία δεν εξαρτάται από τη βούληση των ανθρώπων να επιβάλλουν την άποψη και τις επιθυμίες τους, αλλά αποτελεί γενικό φαινόμενο που αφορά το σύνολο της κοινωνικής πρακτικής. Δεν είναι, λοιπόν, αποκλειστικά και μόνο ατομική υπόθεση, αλλά φαινόμενο συλλογικής πράξης που επενεργεί στη ζωή και τη δραστηριότητα ενός συνόλου ανθρώπων που συνυπάρχουν στην κοινωνία.

Επομένως, σε κάθε περίπτωση, οι σχέσεις εξουσίας συνδέονται άμεσα με τις κοινωνικές σχέσεις, ενώ ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι σχέσεις κυριαρχίας, οι οποίες αποτελούν το αποτέλεσμα συγκεκριμένης στρατηγικής που έχει υλοποιηθεί. Κάθε ενέργεια του ανθρώπου εντάσσεται σε ένα πλέγμα από σχέσεις εξουσίας, είτε τυπικής είτε και συμβολικής³. Συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας οδηγούν στην ταξινόμηση των ανθρώπων στη βάση χαρακτηριστικών που συνδέονται με το φύλο, την εθνικότητα ή και τη σεξουαλική συμπεριφορά αποτελώντας μέρος του συστήματος κυριαρχίας. (Λυριντζής, 1991: 41-53)

---

³Τον χαρακτηρισμό *συμβολική εξουσία* χρησιμοποιεί και ο Bourdieu στο έργο του *Language and symbolic power*, όπου αναλύει μια σειρά από τέτοιες σχέσεις. Για παράδειγμα, αναφέρεται στην περίπτωση ενός συγγραφέα, ο οποίος συγγράφει ένα κείμενο και το προορίζει προς δημοσίευση σε κάποιο έντυπο ή σκοπεύει να το εκφωνήσει σε κάποια ομιλία. Στην περίπτωση αυτή, ο συγγραφέας ή ο ομιλητής εντάσσονται σε ένα πλέγμα από σχέσεις εξουσίας, οι οποίες μπορεί να κατευθύνουν το έργο του ή ακόμη και να τον κάνουν να αλλάξει πορεία υπό προϋποθέσεις. Σε αυτές τις περιπτώσεις η εξουσία ονομάζεται συμβολική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΠΕΙΘΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ

2.1 Πειθαρχία και τιμωρία

Οι έννοιες της πειθαρχίας και της τιμωρίας απαρτίζουν μεγάλο μέρος του έργου του Φουκώ και συνδέονται άρρηκτα με την κατάκτηση της γνώσης που αποτελεί τον κύριο στόχο του θεσμού του σχολείου και του κλάδου της Εκπαίδευσης γενικότερα. Η έννοια της πειθαρχίας συνδέεται με τη διάχυση της γνώσης μέσα από σχέσεις εξουσίας ή την αναπαραγωγή της (μάθηση-αγωγή), όπως και αντίστροφα δεν υφίσταται παραγωγή ή αναπαραγωγή γνώσης χωρίς πειθαρχία.

Τα κύρια ερωτήματα που προκύπτουν μέσα από τη σύνδεση της πειθαρχίας με τη γνώση αφορούν τη συγκρότηση/παραγωγή/μετατόπιση της γνώσης που διέπει τις πειθαρχικές τεχνικές ή βρίσκεται ενσωματωμένη σε αυτές καθώς και την συγκρότηση των πλαισίων των γνωστικών κλάδων, ως πλαισίων παραγωγής και αναπαραγωγής της γνώσης και ιδιαίτερα των κλάδων των κοινωνικών επιστημών και επιστημών του ανθρώπου. Ως συνέπεια των προηγούμενων προκύπτει το ερώτημα σχετικά με την έννοια της αλλαγής και της αντίστασης και κατά πόσο θα ήταν εφικτοί τόποι κοινωνικής και γνωστικής πρακτικής χωρίς τη συμβολή της πειθαρχίας. Και αν κάτι τέτοιο είχε τη δυνατότητα επίτευξης, ποιες θα ήταν οι συνθήκες δυνατότητάς τους.

Πριν δοθεί μια απάντηση σε αυτό το ζήτημα θα εξετάσουμε την εννοιολόγηση της πειθαρχίας όπως απαντά στο έργο του Φουκώ ενώ παράλληλα θα επισημανθεί γιατί ο νέος τύπος πειθαρχικής εξουσίας που εμφανίζεται είναι αποδοτικότερος από την πρακτική της τιμωρίας. Παράλληλα θα επισημανθεί η αναγκαιότητα της επιβολής της τιμωρίας, καθώς και η τροποποίηση της κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα από υπερβολική σε δυνατή και κατά το δοκούν ανάλογη με το έγκλημα που έχει διαπραχθεί, εφόσον μια τιμωρία δεν δύναται να αναιρέσει το τετελεσμένο ενός εγκλήματος. Με αυτόν τον τρόπο η έννοια της τιμωρίας, ως μια περίπτωση τεχνολογίας του σώματος, θα συνδεθεί με τις σχέσεις εξουσίας και γνώσης ενώ παράλληλα θα καταστήσει τους ανθρώπους υποκείμενα και αντικείμενα γνώσης.

Η λέξη *πειθαρχία* (discipline) προέρχεται από το λατινικό *discere* και ορίζεται ως πράξη και τρόπος μάθησης, ως εκπαίδευση, ηθική καθοδήγηση και επιρροή. (Σολομών, 1994: 7) Η πειθαρχία, ως ένα σύνολο κανόνων και επιρροών μέσω των

οποίων διαμορφώνονται χαρακτήρες, οδηγεί στη συγκρότηση ατόμων μέσω της αγωγής και της μετάδοσης της γνώσης. Επιπλέον, στην πιο διαδεδομένη της μορφή η τιμωρία αναφέρεται γενικά στην διακυβέρνηση ατόμων και ομάδων ατόμων, προσδιορισμός που μας οδηγεί στην πολιτική και στην έννοια της εξουσίας, ενώ παράλληλα συνυφαίνεται με τις έννοιες της γνώσης και της μάθησης. (Σολομών, 1994: 7)

Απαραίτητη προϋπόθεση για τον πολιτισμό και την κατάκτηση της γνώσης τίθεται ο αυτοέλεγχος και ο αυτοπεριορισμός, οι οποίοι απαιτούν μακρόχρονη και επίπονη διαδικασία εκπαίδευσης. Η έννοια της πειθαρχίας προσλαμβάνει μορφές άσκησης εξουσίας, οι οποίες όμως έρχονται σε αντιδιαστολή με τις υφιστάμενες μορφές της εποχής, όπως τα βασανιστήρια, καθώς τώρα δεν στηρίζονται πια στη βία και τον φόβο. Αντίθετα οι νέες πειθαρχίες έχουν ηπιότερο χαρακτήρα και στοχεύουν όχι μόνο στα σώματα αλλά και στα πνεύματα των ατόμων. Επομένως, πραγματοποιείται μια μετάβαση από τους παλαιότερους τρόπους τιμωρίας με θανάτωση ή σωματικές ποινές στον σύγχρονο τρόπο τιμωρίας με φυλάκιση. Οι τεχνολογίες επί του βίου του δέκατου όγδοου αιώνα ήρθαν να αντικαταστήσουν τη φανερή, αλλά επιλεκτική και εκ του μακρόθεν ασκούμενη επιβολή του αιματηρού, αποκρουστικού και σε κοινή θέα βασανιστηρίου. Για την επίτευξη των στόχων των σύγχρονων μορφών εξουσίας έχουν αναπτυχθεί οργανωμένα συστήματα τεχνικών που συνδέονται με τη γνώση, όπως είναι για παράδειγμα οι τεχνικές άντλησης και οι τεχνικές μετάγγισης της γνώσης. «Οι πειθαρχικές τεχνικές άντλησης πληροφορίας και γνώσης από και για το άτομο- αντικείμενο αποτελούν πρωταρχικό συστατικό των σύγχρονων μορφών άσκησης εξουσίας. Σε αυτές συγκαταλέγονται η παρατήρηση, η μέτρηση κ.ο.κ., με τα επιμέρους ή ιδιαίτερα εργαλεία τους/μηχανισμούς τους, (το πανοπτικόν⁴, ή άλλους μηχανισμούς ορατότητας και επιτήρησης, την εξέταση, τις

---

⁴Ο όρος «πανοπτικόν» δανείζεται από το έργο του Jeremy Bentham το οποίο εκδόθηκε στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα και παρέμεινε άγνωστο μέχρι τη στιγμή που το έφερε στην επιφάνεια ο Φουκώ, μελετώντας τις απαρχές της κλινικής ιατρικής. Αν και η ιδέα του «πανοπτικού» προηγείται του Bentham, αυτός είναι που πραγματικά της έδωσε τυπική μορφή. Υπό το πρίσμα της αρχιτεκτονικής το «πανοπτικόν» περιλαμβάνει ένα κτίριο σε σχήμα δακτυλίου, όπου στο κέντρο του υπάρχει ένας πύργος διάτρητος από μεγάλα παράθυρα που βλέπουν στην εσωτερική όψη του δακτυλίου. Με τον όρο αυτόν νοείται η ολική ορατότητα των σωμάτων, των ατόμων, των πραγμάτων, κάτω από ένα κεντρικό βλέμμα. Ο πανοπτικός μηχανισμός οργανώνει χωρικές ενότητες που επιτρέπουν την αδιάλειπτη ορατότητα και την άμεση αναγνώριση. Αυτό είναι και το σημαντικότερο αποτέλεσμά του, η αίσθηση δηλαδή του κρατούμενου ότι είναι μονίμως ορατός και ότι η επιτήρηση είναι συνεχής, πράγμα που διασφαλίζει την αυτόματη λειτουργία της εξουσίας. Η έννοια του χώρου αλλά και του φωτός αποτελούν κυρίαρχα συστατικά στο «πανοπτικόν» καθώς ο διαιρεμένος και ταυτόχρονα ανοιχτός και φωτισμένος χώρος διασφαλίζει την ταυτόχρονα συνολική και εξατομικεύουσα επιτήρηση. Η λέξη «πανοπτικόν» δηλώνει μια συνολική αρχή καθώς δεν αποτελεί μόνο μια εφεύρεση αρχιτεκτονικής

ανθρωπομετρικές καταγραφές, τις κλίμακες και της δοκιμασίες νοημοσύνης, ικανοτήτων ή επιδόσεων, τη σύγκριση με κανονικότητες, την καταγραφή και την ταξινόμηση, την ιεράρχηση των ατόμων κ.ο.κ)». (Σολομών, 1994: 8) Σε αυτό το σημείο επισημαίνεται η κοινή χρήση των εργαλείων και των τεχνικών άντλησης γνώσης από τους πειθαρχικούς μηχανισμούς, αλλά και τις κοινωνικές επιστήμες ή επιστήμες του ανθρώπου. Σύμφωνα με τον Φουκώ, οι πειθαρχικοί μηχανισμοί και οι κοινωνικές επιστήμες βασίζονται στο ίδιο τεχνικό πρότυπο άντλησης της γνώσης το οποίο περιλαμβάνει την επιτήρηση, την παρατήρηση, την εξέταση και τη μέτρηση.

Ο Φουκώ, στο έργο του *Επιτήρηση και τιμωρία*,⁵ θέλοντας να επισημάνει τον χαρακτήρα της τιμωρίας και ιδιαίτερα τη διάδοση και παγίωση του θεσμού της φυλακής ως μέσου τιμωρίας, παραθέτει δύο περιγραφές με επίκεντρο τη σωματική τιμωρία. Πιο συγκεκριμένα ξεκινά με την παραστατική περιγραφή του δημόσιου βασανισμού και της εκτέλεσης που υπέστη ο «Damien ο βασιλοκτόνος» το 1757. Στη συνέχεια, καταγράφει τους κανόνες που ίσχυαν στον «Οίκο νέων φυλακισμένων του Παρισιού», ογδόντα χρόνια αργότερα, περιγράφοντας ένα ημερήσιο πρόγραμμα δραστηριοτήτων που περιελάμβανε κανόνες πρωινής έγερσης, εργασίας, προσευχής, μόρφωσης και άλλων παρόμοιων διαδικασιών.

Με αυτόν τον τρόπο ο Φουκώ καταδεικνύει την επιβολή της τιμωρίας και τονίζει τον μετασχηματισμό που έχει επέλθει στις ποινικές πρακτικές κατά τον 19^ο αιώνα. Αυτό σημαίνει ότι το πεδίο επιβολής της τιμωρίας έχει μετατοπιστεί από το σώμα στην ψυχή. Το σώμα όμως εξακολουθεί έμμεσα να υπόκειται στην ποινική διαδικασία μέσα από μια σειρά περιορισμών και κανονισμών όπως είναι ο εγκλεισμός, η στέρηση του πλούτου, των δικαιωμάτων ή της ελευθερίας του ατόμου. Οι μετασχηματισμοί αυτοί «δεν ήταν τόσο ποσοτικοί – μικρότερη αυστηρότητα, πόνος, σκληρότητα κ.τ.λ.- αλλά ποιοτικοί, δηλαδή η κεντρική μεταβολή αφορά μια «μετατόπιση του ίδιου του αντικειμένου της κολαστικής πράξης», από το σώμα του παραβάτη στην «ψυχή» του ατόμου». (Smart, 1999: 171) Οι δικαστές δικάζουν το

φύσης με σκοπό την επίλυση ενός συγκεκριμένου προβλήματος της φυλακής ή του σχολείου ή των νοσοκομείων, αλλά μια τεχνολογία εξουσίας κατάλληλη να επιλύει τα προβλήματα επιτήρησης. Η χειραγώγηση της συμπεριφοράς επιτυγχάνεται χωρίς βία, ανώνυμα και αυτόματα αφού ο επιτηρητής δεν είναι ορατός. Η εξουσία παύει πια να συνδέεται με ένα πρόσωπο και κρίνεται θεμελιωδώς δημοκρατική. Όπως ο ίδιος ο Bentham δήλωσε η οπτική μέθοδος του αποτελούσε τον μεγάλο νεωτερισμό για την καλή και εύκολη άσκηση της εξουσίας.

⁵Ο προβληματισμός που αναπτύσσεται στο συγκεκριμένο έργο δεν σχετίζεται αποκλειστικά και μόνο με τη μελέτη του σωφρονιστικού και ποινικού συστήματος. Αντιθέτως, το έργο έχει ευρύτερη σημασία και σπουδαιότητα, καθώς μέσα από την ανάλυση της πειθαρχίας και των τεχνικών της, θίγονται και αναλύονται ζητήματα ευρύτερου κοινωνιολογικού και πολιτικού προβληματισμού.

άτομο και η ποινή επιτελεί ρόλο «αγωγής» και παράλληλα θεραπείας για τον εγκληματία, είτε προέρχεται από τον ιατρό είτε από τον κοινωνικό λειτουργό, καθώς η απόφαση έχει διαχυθεί και σε άλλους φορείς εξουσίας.

Στο έργο του ο Φουκώ επιχειρεί να δείξει τις διάφορες μεταβολές της μορφής της τιμωρίας και τη σύνδεση με την εφαρμογή της. Η αναγκαιότητα αυτών των αλλαγών εδραιώνονται στις στρατηγικές της εξουσίας η οποία αποσκοπεί στην αποτελεσματικότερη διαχείριση και χειραγώγηση του υποκειμένου. Στόχος, όπως επισημαίνει ο Φουκώ, είναι η ανάδειξη ενός τρόπου με τον οποίο «μπορεί κανείς να επηρεάζει το σώμα των άλλων, όχι απλώς για να εκτελούν εκείνο που αυτός επιθυμεί, αλλά και για να ενεργούν όπως αυτός θέλει, σύμφωνα με τις τεχνικές, την ταχύτητα και την αποτελεσματικότητα που έχει προκαθορίσει. Η πειθαρχία κατασκευάζει έτσι σώματα υποταγμένα και εξασκημένα ώστε να γίνονται σώματα «πειθήνια»». (Foucault, 1989: 184)

Αυτή η νέα πολιτική ανατομία της πειθαρχίας ως πειθαναγκασμού δεν πρέπει να θεωρηθεί ως μια ξαφνική ανακάλυψη. Εμφανίστηκε από πολύ νωρίς στα κολέγια και έπειτα στα δημοτικά σχολεία. Επεκτάθηκε στον νοσοκομειακό χώρο και αργότερα στην στρατιωτική οργάνωση. (Foucault, 1989: 184) Τώρα δημιουργείται ένας νέος μηχανισμός και τύπος εξουσίας, η πειθαρχική εξουσία, που αποστασιοποιείται από τη νομική-πολιτική θεωρία της ηγεμονικής δύναμης και από την ανάλυση του κράτους και επικεντρώνεται στην εξέταση των υλικών τεχνικών της εξουσίας και της κυριαρχίας. Ο νέος αυτός μηχανισμός εξουσίας «ασκούταν πάνω σε σώματα μέσα από ένα σύστημα επιτήρησης και διαμέσου ενός πλέγματος ή ενός δικτύου υλικών εξαναγκασμών που επέφεραν μια αποτελεσματική και ελεγχόμενη αύξηση (ελάχιστα έξοδα, μέγιστη απόδοση) στη χρησιμότητα του υποτασσόμενου σώματος». (Smart, 1999: 178) Ο μηχανισμός πειθαρχικής εξουσίας συνδέεται άρρηκτα με την ύπαρξη συγκεκριμένων μηχανισμών γνώσης και με τον σχηματισμό των ανθρωπιστικών επιστημών.

Σύμφωνα με τον Φουκώ, «αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε «πειθαρχίες» είναι οι μέθοδοι που επιτρέπουν το λεπτομερή έλεγχο των λειτουργιών του σώματος, που διασφαλίζουν τη διαρκή υποταγή των δυνάμεών του και τους επιβάλλουν μια σχέση υπακοής-χρησιμότητας». (Foucault, 1989: 217) Ο Φουκώ έδειξε σαφέστατα την αναδιοργάνωση του χώρου και του χρόνου μέσα από την άσκηση της πειθαρχικής εξουσίας καθώς διαπιστώθηκε πως είναι αποδοτικότερη η αρχή της επιτήρησης από εκείνη της τιμωρίας: «Το να εξημερώνουμε τα υποκείμενα, να τα

«κανονικοποιούμε»⁶ να τα επαναφέρουμε στην «ομαλότητα» και τη «φυσιολογικότητα» υποβάλλοντάς τα σε κανόνες και να τα κάνουμε παραγωγικά είναι αποδοτικότερο από το να διαχωρίζουμε ή να τα αποβάλλουμε». (Varela, 1994: 89)

Αυτός ο τύπος εξουσίας αντλείται από μια πολιτική θεώρηση των μικρών πραγμάτων και της λεπτομέρειας, που συναντάται στη θεολογία και τον ασκητισμό. Η σημασία της λεπτομέρειας κατέχει σημαντικό ρόλο, καθώς καμία λεπτομέρεια δεν είναι αδιάφορη, όχι τόσο για το νόημα που κρύβει, όσο για τη δυνατότητα που βρίσκει σε αυτήν η εξουσία για να κυριεύσει το υποκείμενο. Αργότερα αυτή η πολιτική θεώρηση της λεπτομέρειας άρχισε να επεκτείνεται και να εδραιώνεται σε θεσμούς όπως τα σχολεία και ο στρατός, ενώ οι τεχνολογίες εξατομίκευσης στην εποχή των πειθαρχιών καθιερώνουν μια σχέση με το σώμα το οποίο καθιστούν υπάκουο και παράλληλα χρήσιμο. Οι τεχνολογίες αυτές επέτρεψαν να υπαχθούν η ζωή και το σώμα στην επικράτεια της εξουσίας και ταυτόχρονα ανέδειξαν νέους μηχανισμούς εξουσίας, οι οποίοι δεν χρησιμοποίησαν τόσο το νόμο και την απαγόρευση για να λειτουργήσουν, όσο τον κανόνα ως νόρμα. Άλλωστε, σύμφωνα με το Φουκώ, αυτές οι νέες τεχνικές είναι και πολύ περισσότερο αποτελεσματικές και πολύ λιγότερο δαπανηρές από ότι οι τεχνικές που χρησιμοποιούνταν παλιότερα, οι οποίες βασίζονταν σε επιβεβλημένες διά της βίας ανοχές και στην πολυέξοδη επίδειξη με αποκορύφωμα εκείνη της «παραδειγματικής», που αποτελούσε και τη βιαιότερη μορφή. (Foucault, 1987: 22)⁷ Οι επιπτώσεις της πειθαρχικής εξουσίας γίνονται ιδιαίτερα αντιληπτές στην ιδρυματική σφαίρα και συγκεκριμένα στα εκπαιδευτικά ιδρύματα αν και προσπάθησε να επεκταθεί σε όλο το κοινωνικό σώμα.

Ο Φουκώ έχει επισημάνει τρεις χαρακτηριστικούς τρόπους οργάνωσης της εξουσίας για τιμωρία. Ο πρώτος αναφέρεται στον *ποινικό βασανισμό* που συνδέεται με τον μοναρχικό νόμο και την ηγεμονική εξουσία. Η τιμωρία περιγράφεται «υπερβολικά βίαη, τελετουργική, δημόσια και θεαματική». (Smart, 1999: 179)

---

⁶Με την έννοια κανονικοποιημένη συμπεριφορά ο Φουκώ αντιπαραθέτει στον νόμο το κανονιστικό πρότυπο. Παρουσιάζεται στα κείμενά του υπό τη μορφή μιας ιστορικής εξέλιξης: η κυρίαρχη μορφή της εξουσίας από τον Μεσαίωνα μέχρι την κλασική εποχή διέπεται από τον Νόμο. Οι μοντέρνες κοινωνίες μας, αντίθετα, λειτουργούν κυρίως με βάση το κανονιστικό πρότυπο, Gros, Frederic, *Μισέλ Φουκώ*, επιμ. Κουσιάντζα Σοφία, Κλαμπατσέα Άντα, Νήσος, Αθήνα, 2007, σ. 86.

⁷Ο Φουκώ στο έργο του *Εξουσία, γνώση και ηθική* αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «οι κοινωνίες του 18^{ου} αιώνα επινόησαν την πειθαρχία επειδή οι μεγάλοι μηχανισμοί του τρόμου είχαν γίνει πολύ δαπανηροί και πολύ επικίνδυνοι[...] Εξού και η αναγκαιότητα να βρεθεί κάτι άλλο: οι εφαρμοσμένες, συνεχείς και σιωπηρές πειθαρχίες», Foucault, Michel, (1987), *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, εκδ. Ύψιλον, σ. 47.

Όποιος καταπατούσε τον νόμο εναντιωνόταν στη θέληση του ηγεμόνα και εκείνος είχε το δικαίωμα να επιβάλει τη σωματική ποινή που του αναλογούσε. Ο ίδιος ο Φουκώ σημειώνει πως «το βασανιστήριο φανερώνει τον σημαντικό ρόλο που έπαιζε στο ποινικό σύστημα: κάθε ποινή λίγο πολύ σοβαρή έπρεπε να περιλαμβάνει και ένα στοιχείο βασανισμού». (Foucault, 1989: 48) Οι βασανισμοί αυτοί χρησιμοποιούσαν τεχνικές όπως πρόκληση κακώσεων, πόνου, ίσως και θανάτου. Η τιμωρία του βασανισμού χρησίμευε, επίσης, στη δικαστική διαδικασία προκείμενου να αποσπαστεί μια ομολογία και να επισφραγιστεί η αλήθεια.

Ο δημόσιος και τελετουργικός χαρακτήρας της τιμωρίας του βασανισμού επιδείκνυε την ηγεμονική δύναμη και παράλληλα στόχευε στον παραδειγματισμό των υπολοίπων πολιτών αλλά και στη διέγερση και ενθάρρυνση του πλήθους να συμμετάσχει στην τιμωρία, αναλαμβάνοντας το ρόλο της συμβολικής βοήθειας προς την απόδοση δικαιοσύνης του ηγεμόνα.

Κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα, όμως, διαφαίνεται η έντονη ανεπάρκεια της χρήσης του βασανισμού ως τιμωρίας και επισημαίνονται οι πολιτικοί κίνδυνοι και η κοινωνική διχόνοια που θα μπορούσε να επιφέρει. Γι αυτό το λόγο οι δημόσιες εκτελέσεις καταργούνται σταδιακά και οι μεταρρυθμιστές προτείνουν εναλλακτικές μορφές τιμωρίας, πιο προοδευτικές, επιεικείς και ανθρωπιστικές.⁸ Με αυτόν τον τρόπο μεταβαίνουμε στον δεύτερο τρόπο οργάνωσης της εξουσίας για την τιμωρία που είναι η ανθρωπιστική αναμόρφωση. Στόχος πια της τιμωρίας γίνεται η επανόρθωση της παράβασης που διαπράχθηκε και η αποκατάσταση του παραβάτη μέσα σε αυτή. Το έγκλημα δεν πλήττει πλέον τον ηγεμόνα αλλά την κοινωνία και τη συνοχή της. Η τιμωρία στηρίζεται σε μια σειρά κανόνων που περιελάμβανε τον προσδιορισμό, την ταξινόμηση και την κατηγοριοποίηση των παραβάσεων και των τιμωριών που επιδέχονταν. Η σωφρονιστική πρακτική μετασχηματίζεται και προϋποθέτει διαύγεια και νόμους για τα εγκλήματα και τις τιμωρίες, καθαρά διατυπωμένους και διαθέσιμους σε όλους. Με αυτόν τον τρόπο, αντικειμενικοποιείται έτσι τόσο το έγκλημα όσο και ο ίδιος ο εγκληματίας μέσα στο πλαίσιο της ποινικής διαδικασίας και οδηγούμαστε στον τρίτο άξονα της εξουσίας της τιμωρίας, την ποινική εγκάθειρξη.

---

⁸Ο Φουκώ περιγράφει με έναν τελείως διαφορετικό τρόπο αυτήν την μεταστροφή των ποινικών πρακτικών. Θεωρεί ότι ο στόχος των μεταρρυθμίσεων δεν ήταν ο ανθρωπισμός αλλά η αποτελεσματικότερη, πιο ευέλικτη εφαρμογή των ποινών, Foucault, Michel, (1989), *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Κ. Χατζηδημού – Ι. Ράλλη, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα, σ. 105.

Μέσα από αυτήν τη σύντομη παρουσίαση της εξέλιξης των τεχνικών της τιμωρίας γίνεται αντιληπτή η ανάπτυξη μιας πειθαρχικής τεχνολογίας της εξουσίας που παράγει διεργασίες για την εξάσκηση ή τον εξαναγκασμό των σωμάτων. Επιπλέον, παρατηρείται μετάβαση από την τιμωρία στην επιτήρηση με απώτερο στόχο τον εθισμό των κοινωνιών στην «κανονικότητα» μέσω της πειθαρχίας. Η πειθαρχία χρησιμοποιεί συγκεκριμένα όργανα προκειμένου να έχει ισχύ. Η ιεραρχική παρατήρηση, η ομαλοποιητική κρίση και η εξέταση είναι τα όργανα αυτά.

Η ιεραρχική παρατήρηση περιλαμβάνει τη σύνδεση των εννοιών της ορατότητας και της εξουσίας. Σε αυτόν τον μηχανισμό παρατήρησης συνέβαλε ο τρόπος οργάνωσης και διάταξης του χώρου γεγονός που επέτρεπε στους επιτηρητές να γνωρίζουν και να μεταβάλλουν το ανθρώπινο πλήθος που βρίσκονταν μέσα σε αυτόν. «Αν ήταν δυνατόν να κατασκευαστεί το τέλειο πειθαρχικό όργανο, θα ήταν ένα σταθερό βλέμμα, «το μάτι της εξουσίας», που θα μπορούσε να παρατηρεί συνεχώς τα πάντα». (Smart, 1999: 185) Η εξουσία που ασκείται μέσα από ιεραρχική επιτήρηση λειτουργεί ως μηχανή μέσα από την οποία παράγεται εξουσία ώστε τα άτομα να κατανέμονται σε ένα μόνιμο και συνεχές πεδίο.

Το δεύτερο εργαλείο πειθαρχικής εξουσίας είναι η ομαλοποιητική κρίση, η ύπαρξη δηλαδή μιας «υπο-ποινής»⁹ ή μιας εξω-νομικής ποιήσας στη συγκρότηση ενός πειθαρχικού συστήματος εξουσίας, η οποία ασκείται πάνω σε ένα εύρος συμπεριφορών. Η εύρυθμη λειτουργία της πειθαρχίας δεν επιτυγχάνεται μόνο διαμέσου της τιμωρίας αλλά και διαμέσου της ικανοποίησης με προνόμια και ανταμοιβές για όσους επιδεικνύουν καλή συμπεριφορά, ενώ τιμωρίες και ποινές για εκείνους που έχουν κακή συμπεριφορά.

Το διττό αυτό σύστημα ανταμοιβής-τιμωρίας εντοπίζεται και στη διαδικασία της εκπαίδευσης αφού αυτή κατανέμει, ιεραρχεί και βαθμολογεί όσους υπόκεινται σε αυτό.¹⁰ Η τιμωρία στοχεύει στην ομαλοποίηση και όχι στην καταπίεση που σε συνδυασμό με την επιτήρηση ανάγεται σε ένα από τα κυριότερα εργαλεία άσκησης

---

⁹Οι όροι της «υπο-ποινήσας» και «εξω-νομικής ποιήσας» απαντούν στον Smart Barry. Βλ. σχετικά Smart, Barry, (1985), «Michel Foucault: υποκείμενα εξουσίας, αντικείμενα γνώσης», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999, σ. 185.

¹⁰Ο ίδιος ο Φουκώ αναλύει χαρακτηριστικά στο έργο του *Επιτήρηση και Τιμωρία* αυτό το «μικροσύστημα των ποινών» πάνω σε ένα πλήθος συμπεριφορών: «στο εργαστήριο, στο σχολείο, στον στρατό, ισχύει ολόκληρο «μικροσύστημα ποινών» για τον χρόνο (καθυστερήσεις, απουσίες, διακοπές της εργασίας), τη δραστηριότητα (απροσεξία, αμέλεια, έλλειψη ζήλου), τη συμπεριφορά (αγένεια, ανυπακοή), τον λόγο (φλυαρία, αυθάδεια), το σώμα («επιλήψιμη» στάση, άτοπες χειρονομίες, ακαθαρσία), τη σεξουαλικότητα (απρέπεια, άσεμνη στάση)», Βλ. Foucault, Michel, (1975), *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Κ. Χατζηδήμου – Ι. Ράλλη, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα, 1989, σ. 237.

της εξουσίας. Οι πειθαρχίες προκειμένου να αναπτύξουν ένα συγκεκριμένο τύπο υποκειμένων χρησιμοποιούν κυρίως τον μηχανισμό της εξέτασης, που αποτελεί το τρίτο εργαλείο πειθαρχίας, ο οποίος «γενικεύεται ως μορφή υποκειμενοποίησης και αντικειμενοποίησης, εξαγωγής γνώσεων». (Varela, 1994: 91) Η εξέταση συνδυάζει τις τεχνικές της ιεραρχικής παρατήρησης και της ομαλοποιητικής κρίσης προκειμένου να επιτύχει ένα «ομαλοποιητικό βλέμμα» μέσα στο οποίο τα άτομα θα ταξινομούνται και θα κρίνονται.¹¹ Οι επιδράσεις του μηχανισμού της εξέτασης συνδέονται με τις σχέσεις εξουσίας και γνώσης. «Η επικάλυψη των σχέσεων εξουσίας και των σχέσεων γνώσης παίρνει στη εξέταση την πιο λαμπρή μορφή της». (Foucault, 1989: 245) Αυτή η σύνδεση εντοπίζεται στον μετασχηματισμό του πεδίου ορατότητας σε πεδίο εξουσίας,¹² στην ταξινόμηση των φακέλων, εγγράφων και αρχείων και στη σύσταση ατομικών περιπτώσεων.

---

¹¹ «Η επιτυχία της πειθαρχικής εξουσίας οφείλεται, δίχως άλλο, στη χρήση απλών οργάνων: το ιεραρχικό βλέμμα, την κανονιστική κύρωση και τον ιδιάζοντα γι' αυτήν συνδυασμό τους – την εξέταση», Foucault, Michel, (1989), ό.π., σ. 228.

¹² «Ο πανοπτισμός είναι ένα από τα ιδιαίτερα στοιχεία της κοινωνίας μας. Πρόκειται για έναν τύπο εξουσίας που ασκείται επί των ατόμων με τη μορφή της εξατομικευμένης και συνεχούς επιτήρησης, του ελέγχου, της τιμωρίας, της ανταπόδοσης και, τέλος, του σωφρονισμού. Ήτοι, με τη μορφή της διαμόρφωσης και μεταμόρφωσης των ατόμων μέσω της λειτουργίας ορισμένων κανόνων. Αυτή η τριπλή όψη του πανοπτισμού – επιτήρηση, έλεγχος, σωφρονισμός – φαίνεται πως είναι μια θεμελιακή και ιδιαίτερη διάσταση των σχέσεων εξουσίας που υπάρχουν στην κοινωνία μας.», Φουκώ, (2011), *Επιλογή από τα Dits et écrits*, μτφρ. Θανάσης Λάγιος, Σειρά Στοχασμοί - 29, Εκδόσεις Στιγμή, σ. 53.

2.2 Η συγκρότηση της υποκειμενικότητας

Ποιοι είναι οι τρόποι συγκρότησης της έννοιας «υποκειμενικότητα» στο έργο του Φουκώ; Πώς συγκροτείται το υποκείμενο συμμετέχοντας σε αυτό που ο ίδιος αποκαλεί ως «πρακτικές λόγου» και «καθεστώτα αλήθειας»; Πρόκειται για σημαντικά ζητήματα, τα οποία ο Φουκώ τοποθετεί σε περίοπτη θέση και συζητά σε διάφορα έργα του. Πριν αναλυθούν οι τρόποι αντικειμενοποίησης του υποκειμένου στον Φουκώ ως τρόποι συγκρότησης της υποκειμενικότητας, κρίνεται σκόπιμη μια προσπάθεια ετυμολόγησης της έννοιας. Από ετυμολογική άποψη, η λέξη «υποκείμενο», *subjectus* <sub+jacere, «υποδηλώνει κάποιον που έχει ριχτεί κάτω, κάποιον που οφείλει πίστη και υποταγή σε κάποιον με μεγαλύτερη εξουσία, όπως είναι η γλώσσα, ο πολιτισμός, ο λόγος, η ιστορία. Με την πάροδο του χρόνου, η λέξη [...] απέκτησε την ιδιότητα του εναντίσημου [...], υποδηλώνοντας την κυριαρχία του υπερβατικού εγώ των φιλοσοφιών της συνείδησης, την ώρα που διατηρούσε το αρχικό νόημα της υποτέλειας, της υποταγής». (Λάγιος, 2012: 245-246)

Ένα από τα είδη άσκησης εξουσίας που εντοπίζονται στο έργο του Φουκώ, όπως επισημαίνει ο Δοξιάδης, είναι η ιδεολογική έγκληση, η οποία γίνεται διά μέσου του λόγου. (Δοξιάδης, 1988: 18 – 43) Ο Φουκώ δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της ελευθερίας, όπως αναφέρθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, η οποία αποτελεί παράγοντα που είναι δυνατό να οδηγήσει τις σχέσεις εξουσίας στην αντιπαράθεση. (Δοξιάδης, 1998: 56) Η ελευθερία αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση στις σχέσεις εξουσίας, αλλά και στις σχέσεις κυριαρχίας.

Στην αρχική πορεία της σκέψης του ο Φουκώ αξιοποίησε το γνωστικό αντικείμενο και τις μεθόδους της *αρχαιολογίας*, αλλά αργότερα μετατοπίστηκε προς μια *αρχαιολογία της ηθικής*. Ο Φουκώ αξιοποίησε πρώτος τη μέθοδο της *γενεαλογίας*, που για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε από τον Νίτσε στο έργο του *Γενεαλογία της ηθικής*. Η γενεαλογία, ή, όπως αλλιώς ονομάζεται, η *εμπράγματη ιστορία* είναι μια μέθοδος η οποία αξιοποιείται για να αναλύσει την προέλευση ή την εμφάνιση μιας συγκεκριμένης πρακτικής, η οποία βρίσκεται υπό εξέταση. (Κακολύρης, 2009: 217) Η μέθοδος αυτή, όπως τονίζει ο Φουκώ, δεν θα πρέπει να συγχέεται με τη διαδικασία της έρευνας για την καταγωγή, την οποία ο ίδιος χαρακτηρίζει ως ένα μεταφυσικό εγχείρημα που στοχεύει στη διερεύνηση της ακριβούς ουσίας των πραγμάτων. (Foucault, 2003: 44) Ο Φουκώ μελετώντας τη συγκρότηση του υποκειμένου κατέληξε

σε έναν τρόπο ιστορικοποίησης της διαδικασίας αντικειμενοποίησης του υποκειμένου.

Διατήρησε μια κριτική στάση, η οποία βασίστηκε στην κριτική της ιδεολογίας δίνοντας έμφαση στην ιστορική και την κοινωνική ύπαρξη του λόγου. Έκανε λόγο για την *ιδεολογία της εξουσίας* και τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι στις σύγχρονες κοινωνίες αντιλαμβάνονται και αποδέχονται αυτή την εξουσία. Όπως επισημαίνει, ακόμη και στη σύγχρονη εποχή, οι άνθρωποι εξακολουθούσαν να αντιλαμβάνονται την εξουσία με την έννοια του νόμου, όπως συνέβαινε και στο παρελθόν, με όρους δικαιωμάτων και, πολύ συχνά, και ηγεμονίας. Όπως επισημαίνει ο Δοξιάδης, η αντίληψη αυτή του Φουκώ σχετίζεται με το γεγονός ότι η πολιτική στην περίπτωση των νεωτερικών κοινωνιών ανέκαθεν είχε ροπή προς το να: «... βασίζεται στην αποδοχή του εξής διπολικού σχήματος: η εξουσία θα πρέπει να γίνεται αποδεκτή είτε αδιαμφισβήτητα, είτε καθόλου. Η πολιτική πρακτική αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως αποτελούμενο από δύο επικράτειες: μια της απόλυτης ελευθερίας και μια της απόλυτης ανελευθερίας. Ό,τι κάνουμε, πολιτικά μιλώντας, είναι είτε μια πράξη απόλυτης ελευθερίας είτε κάτι που πραγματοποιείται ως αποτέλεσμα αδιαμφισβήτητης υπακοής. Η εξουσία ως το αντίθετο της απόλυτης ελευθερίας συνεπώς γίνεται η ίδια μια απόλυτη ή άπειρη, με τη φιλοσοφική έννοια, αρχή, παρόμοια με τον κλασικό ηγεμόνα. Επιπλέον, η απόλυτη ελευθερία υποστασιοποιείται και εκείνη ως ένα είδος απελευθερωτικού ηγεμόνα, υπό την έννοια ότι χρειάζεται μια άλλη απόλυτη ή ηγεμονική εξουσία προκειμένου να αντιμετωπισθεί και να ανατραπεί η ήδη υπάρχουσα». (Δοξιάδης, 2001: 37)

Όπως επισημάνθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, η εξουσία έχει τη δυνατότητα να οδηγήσει στο μετασχηματισμό των ατόμων σε υποκείμενα. (Foucault, 1991: 81) Συνολικά, η συγκρότηση του υποκειμένου¹³ αποτελεί το αποτέλεσμα μιας μακράς διαδικασίας και σειράς από σχέσεις εξουσίας, οι οποίες εξελίσσονται με το πέρασμα των χρόνων. Η υποκειμενοποίηση συντελείται με τρεις τρόπους, που εξετάζονται σε αντίστοιχες περιόδους του έργου του Φουκώ: Πρώτον, μέσα από τις μορφές έρευνας που επιχειρούν να πάρουν την καταστατική θέση της επιστήμης και έχουν ως αντικείμενο το υποκείμενο που ομιλεί, που παράγει, που ζει (φιλολογία, γλωσσολογία, οικονομία, βιολογία αντίστοιχα), δεύτερον, με τις διαδικασίες των

---

¹³Σύμφωνα με τον Φουκώ, η έννοια του υποκειμένου δεν χρησιμοποιείται για να δηλώσει απλώς οποιοδήποτε ανθρώπινο ον. Αντίθετα με ό,τι ισχύει στην περίπτωση του δομισμού, για τον Φουκώ με τον όρο αυτό, κατά κύριο λόγο, νοείται ο άνθρωπος ως υποκείμενο του λόγου, τον οποίον αρθρώνει και ο οποίος τον συγκροτεί, επιστημονικός ή θεωρητικός. (Foucault, 1987β: 297 – 317)

διαιρετικών πρακτικών, της ταξινόμησης και της παραγωγικής αξιοποίησης του υποκειμένου που αποτυπώνεται με αντιθέσεις του τύπου ασθενής/υγής, αποτυχών/επιτυχών, ανεπαρκής/επαρκής και τρίτο, με τη μετατροπή των ατόμων σε υποκείμενα από την εργασία των ιδίων επί του εαυτού τους, με παράδειγμα τη διαχείριση της σεξουαλικότητας. (Foucault, 1991: 76)¹⁴ Παράλληλα, περνά μέσα από συγκρούσεις και από αγώνες που σχετίζονται με την κυριαρχία, την εκμετάλλευση ή την υποταγή και τον περιορισμό των υποκειμένων. Η διαδικασία αυτή ως σύνολο χαρακτηρίζεται από μια ιστορικότητα, καθώς το υποκείμενο συγκροτείται ως το αποτέλεσμα της σχέσης που συνδέει τη δράση και τη δομή, την εσωτερίκευση και την εξωτερίκευση. Εξάλλου, στη σκέψη του Φουκώ συνοψίζεται η ιδέα ότι το μείζον πολιτικό ζήτημα αποτελεί η ίδια η αλήθεια και όχι ζητήματα δευτερευούσης σημασίας, όπως ήταν το ψέμα, η ψευδαίσθηση, η πλάνη, η αλλοίωση των συνειδήσεων και των ιδεολογιών. Με βάση αυτή του τη θέση ο Φουκώ τεκμηριώνει και την άποψή του αναφορικά με τη σπουδαιότητα της σκέψης του Νίτσε στο συγκεκριμένο ζήτημα. (Foucault, 1987α: 37)

Μέσω της ιδεολογίας, από την άλλη πλευρά, είναι δυνατό να γίνει η ανάλυση του τρόπου με τον οποίο συγκροτείται το υποκείμενο. Για να μπορέσουμε να αντιληφθούμε τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται το υποκείμενο σε αυτή την περίπτωση, είναι απαραίτητο να ληφθούν υπόψη όλες οι πολιτικές διαστάσεις αυτής της διαδικασίας και να αξιοποιηθεί η μέθοδος της ιδεολογικής έγκλησης, η οποία αποτελεί αφηγηματική κατά βάση διαδικασία.

Αναπόσπαστο κομμάτι της συγκρότησης του υποκειμένου, σύμφωνα με τον Φουκώ, αποτελεί η ελευθερία. Την ελευθερία ο γάλλος φιλόσοφος δεν την αντιλαμβάνεται ως ένα πράγμα-ιδιότητα, κάτι το οποίο ο άνθρωπος μπορεί είτε να κατέχει είτε να μην κατέχει. Αντίθετα, θεωρεί ότι πρόκειται για μια σχέση ή καλύτερα μια κατάσταση σχέσεων, οι οποίες οδηγούν στη συγκρότηση του υποκειμένου. Οι σχέσεις αυτές, εκτός των άλλων, εμπεριέχουν και τη δυνατότητα αντίστασης¹⁵ ή απομάκρυνσης. Δεν πρόκειται για μια φυσική ή βιολογική διαδικασία, αλλά για μια κατάσταση που συνδέεται με τον Λόγο. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει ως θέμα η

---

¹⁴Βλ. Foucault, Michel, (1991), Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία.

¹⁵Σύμφωνα με τον Φουκώ, η αντίσταση δεν είναι εξ ορισμού και αντίθεση, όπως ενδεχομένως θα ταίριαζε καλύτερα στη φιλοσοφία του Hegel. Η αντίσταση στην εξουσία μπορεί να εννοηθεί με τον όρο *μετωνυμία*, τον οποίο προτείνει ο Δοξιάδης. Η επιθυμία μπορεί να περιλαμβάνει την τάση του ανθρώπου να υπερβεί κάποια όρια που έχουν τεθεί από την εκάστοτε εξουσία και είναι δυνατό να εννοηθεί επίσης ως αντίσταση στην εξουσία, υπό την έννοια της υπέρβασης της συγκεκριμένης οριοθέτησης που έχει τεθεί. Βλ. σχετικά Δοξιάδης, (2008), σ. 248 - 249.

διεκδίκηση περισσότερης ελευθερίας από το υποκείμενο, αλλά περισσότερο στρέφεται προς την επίτευξη ενός διαφορετικού τρόπου ρύθμισης των σχέσεων, μιας νέας, διαφορετικής οικονομίας, της «νέας οικονομίας» των συγκεκριμένων σχέσεων. (Dreyfus & Rabinow, 1982: 210)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η αναφορά του Φουκώ στην *πλέμπα* (plebe) η οποία αποτελεί μέρος κάθε κοινωνικής τάξης ή ομάδας ατόμων. Σύμφωνα με τον στοχαστή, η πλέμπα αποτελεί μια εκροή, γι' αυτό και επισημαίνει ότι δεν θεωρεί ότι υπάρχει στην πραγματικότητα καθεαυτή, αλλά μάλλον μια συγκεκριμένη πληβειακή ιδιότητα¹⁶. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για έναν ακόμη παράγοντα που έχει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση και την εξέλιξη των σχέσεων εξουσίας, αν και το πιθανότερο είναι να αποτελεί το όριό τους ως αντίρροπη κίνηση. (Μετάφας, 2010)

Η διαδικασία της συγκρότησης του υποκειμένου, σύμφωνα με τον Φουκώ, δεν αποτελεί μια διαδικασία που μπορεί κάποια στιγμή να ολοκληρωθεί. Αντίθετα, την αντιλαμβάνεται ως μια διαρκώς εξελισσόμενη κατάσταση, η οποία διαρκώς βρίσκεται και θα βρίσκεται υπό αίρεση. Το ίδιο το υποκείμενο αποτελεί μια μορφή, η οποία δεν είναι απαραίτητο να ταυτίζεται με τον εαυτό της. Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος δεν διατηρεί πάντοτε την ίδια σχέση με τον εαυτό του. Αντίθετα, σε κάθε έκφραση της κοινωνικής ή της προσωπικής του ζωής ενδέχεται να διαμορφώνει διαφορετικά αυτή τη σχέση, ανάλογα με τις περιστάσεις και με τα όσα επιθυμεί να πετύχει. Υπάρχει, συνεπώς, ένα σύνολο από υποκειμενικές μορφές εντός του κάθε ανθρώπου. Κατά συνέπεια είναι δυνατό να αναπτυχθεί η κριτική μέσα από το συσχετισμό μεταξύ των διαφορετικών υποκειμενικών σφαιρών. (Μετάφας, 2010)

Συσχετίζοντας τον τρόπο συγκρότησης του υποκειμένου με τη δυνατότητα ανάπτυξης τρόπων αντίστασης στις σχέσεις εξουσίας και στα πρότυπα που κυριαρχούν στην εκάστοτε κοινωνία, φαίνεται ότι, σύμφωνα με τη σκέψη του Φουκώ, οι υποκειμενικές καταστάσεις είναι κατασκευές. Όπως επισημαίνεται, το υποκείμενο αποτελεί μια σειρά από διαφορετικές, πολλαπλές, υποκειμενικές μορφές, οι οποίες αναπτύσσονται η καθεμία σε διαφορετική σφαίρα, υπό την επίδραση των διαφορετικών αναγκών και συνθηκών που αντιμετωπίζει το άτομο στην καθημερινή του ζωή. Οι σφαίρες αυτές είναι ξεχωριστές και έχει η καθεμία τα δικά της

---

¹⁶Στην πραγματικότητα, ο Φουκώ δεν αφιέρωσε μέρος του έργου του στο να αναλύσει τη συγκεκριμένη έννοια, αυτή του πληβειακού στοιχείου, η οποία, ωστόσο, φαίνεται να έχει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της σκέψης του αναφορικά με τη διαμόρφωση των σχέσεων εξουσίας. Οι θέσεις του στο συγκεκριμένο ζήτημα ενδεχομένως ταιριάζουν με τον τρόπο με τον οποίο ο Νίτσε αντιλαμβανόταν τα πράγματα, εννοώντας ότι ουδέποτε μια κοινωνία δεν μπόρεσε να ελέγξει σε απόλυτο βαθμό τις ανάγκες και τις επιθυμίες των μελών της. (Μετάφας, 2010)

χαρακτηριστικά, εντούτοις αλληλοεπηρεάζονται και είναι δυνατό η λειτουργία της μιας να οδηγήσει, έστω και εν μέρει, στη διαμόρφωση της λειτουργίας της άλλης. Έτσι, η υποκειμενική μορφή που ένα άτομο διαμορφώνει στη σφαίρα της επαγγελματικής του ζωής μπορεί να είναι σε μεγάλο βαθμό διαφορετική από αυτή που τον χαρακτηρίζει στη σφαίρα της προσωπικής του ζωής. Εντούτοις, η μια σφαίρα είναι πιθανό να επηρεάζει την άλλη σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. (Μετάφας, 2010)

Η έννοια της ελευθερίας, στην οποία έγινε αναφορά και πιο πάνω, μπορεί να έχει εφαρμογή και σε ένα ακόμη σημείο, σύμφωνα με τον Φουκώ. Η σκέψη του ατόμου αποτελεί ελευθερία και αυτό σημαίνει ότι αν η σκέψη αλλάξει, τότε θα αλλάξει και η σχέση εξουσίας, καθώς και το συγκεκριμένο είδος της ελευθερίας που σχετίζεται με αυτή. Σε κάθε περίπτωση, η σκέψη αποτελεί το βασικό σημείο, το οποίο θα πρέπει να τροποποιήσει κάποιος εάν θέλει να τροποποιήσει είτε τη σχέση εξουσίας είτε την ελευθερία του υποκειμένου. Αυτό ισχύει στην περίπτωση που η εξουσία συνδέεται όχι με τη βία και τον εξαναγκασμό, αλλά με τη διακυβέρνηση. Σε κάθε περίπτωση, θεωρεί ότι κάθε είδους εμπειρία του ατόμου αποτελεί τρόπο σκέψης, οι συνήθειες, οι πράξεις του, αλλά και ο τρόπος που εκφράζεται εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία. Για το λόγο αυτό, δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην έννοια της κριτικής και την αξία της ως μέσου που συμβάλλει στο μετασχηματισμό της σκέψης του ατόμου. Μέσα από την κριτική είναι δυνατό ο άνθρωπος να αντιληφθεί πού οφείλονται οι αλλαγές και οι εξελίξεις που παρατηρεί και, αρκετά συχνά, να αναθεωρήσει αναφορικά με τις επιλογές που έχει κάνει. Ο μετασχηματισμός του ατόμου είναι δυνατός όταν πρώτα το άτομο αυτό έχει αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται, αλλά και προσεγγίζει τα πράγματα. (Μετάφας, 2010)

Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί η έννοια και η αξία της κριτικής, προκειμένου το άτομο να συγκροτήσει τη σκέψη του. Ο Φουκώ στο έργο του, *Τι είναι Διαφωτισμός*, προτείνει «την αρχή μιας κριτικής και διαρκούς δημιουργίας του εαυτού μας μέσα στην αυτονομία μας». (Foucault, 1988: 22-23) «Η φουκωική γενεαλογία συγκροτήθηκε αντιτιθέμενη προς ό,τι συχνά κωδικοποιείται ως το «υποκείμενο του Διαφωτισμού», δηλαδή στη γενικευμένη αντίληψη του πρωταρχικού, κυρίαρχου και αυτόνομου υποκειμένου, ουσιαστικά ελεύθερου, που προϋπάρχει του εκάστοτε κοινωνικού πλαισίου και των συναφών σχέσεων εξουσίας, τις οποίες υφίσταται μόνο κατά τρόπο δευτερογενή, εξωτερικό και επουσιώδη». (Φουρτούνης, 2010: 66) Η καντιανή έννοια της αυτονομίας της βούλησης συνέδεσε

το έλλογο με το ηθικό στη βάση της ελευθερίας και αποτέλεσε αφετηρία πολλών μεταγενέστερων παιδαγωγικών θεωρήσεων. Κατά τον Φουκώ, το υποκείμενο αυτής της γνώσης και αυτής της ηθικής «είναι ένα περατό υποκείμενο [...] που πρέπει διαρκώς να συγκροτεί τον εαυτό του δια μέσου των πράξεών του [και] δεν μπορεί να είναι αληθινά κυριαρχικό». (Δοξιάδης, 2015: 69) Σύμφωνα με τον Φουκώ, το υποκείμενο παράγεται στο πλαίσιο ιστορικά διακριτών «καθεστώτων γνώσης/εξουσίας». Αναπόδραστη όψη αυτής της κριτικής του υποκειμένου υπήρξε η φουκωϊκή κριτική σε κάθε εκδοχή υποκειμένου της ιστορίας, δηλαδή η κριτική στην εν γένει αντίληψη ιστορίας με όρους συνέχειας και τελεολογίας. (Φουρτούνης, 2010: 66) Επομένως, η κριτική δεν μπορεί πλέον να ασκείται «για την έρευνα τυπικών δομών με καθολική αξία, αλλά ως ιστορική διερεύνηση των γεγονότων τα οποία μας έχουν οδηγήσει στο να θεσμοθετήσουμε τον εαυτό μας και να αναγνωρίσουμε τον εαυτό μας ως υποκείμενο αυτού που πράττουμε, σκεπτόμαστε, λέμε». (Foucault, 1988: 24-25) Ο Φουκώ αναφέρεται πλέον με σαφήνεια σε μια ενεργητική αυτοδιαμορφωτική δράση του υποκειμένου που υπερβαίνει τον ασκούμενο σε αυτό έλεγχο από τους κρατικούς μηχανισμούς και δίνει έμφαση στη εργασία που μπορεί να επιτελέσει το ίδιο σε σχέση με τον εαυτό του. Η κριτική οντολογία του εαυτού μας θα πρέπει να συλληφθεί ως «ένας φιλοσοφικός βίος στον οποίο η κριτική αυτού που είμαστε είναι συγχρόνως η ιστορική ανάλυση των ορίων που έχουν επιβληθεί πάνω μας και ένας πειραματισμός με την πιθανότητα να τα υπερβούμε». (Foucault, 1988: 29)

Σε κάθε περίπτωση, η συγκρότηση της υποκειμενικότητας του ατόμου μέσα στα πλαίσια μιας ιδεολογίας περιλαμβάνει δύο διαφορετικές ενέργειες. Αρχικά τη σύλληψη της ιδέας του εαυτού και έπειτα τη διαμόρφωση της βούλησης. Παράλληλα, διέπεται και από την έννοια της αμφισβήτησης, η οποία είναι θεμελιώδης στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες. (Δοξιάδης, 1996: 53)

Ό,τι ασκήθηκε αρχικά επί του υποκειμένου και στη συνέχεια διά του υποκειμένου στρέφεται τώρα προς την πλευρά του αντικειμένου, την ίδια δηλαδή τη κοινωνία. Ποια στάση όμως θα πρέπει να κρατήσει το υποκείμενο απέναντι σε αυτήν την μετατόπιση προς το αντικείμενο; Πώς απαρτιζόμαστε ως ηθικά υποκείμενα των ίδιων μας των πράξεων; Ο Φουκώ αναφέρεται στη σχέση που οφείλει να έχει κανείς με τον εαυτό του (*rap-ports*). Ο ίδιος ο εαυτός γίνεται αντικείμενο γνώσης και η συνάντηση του εαυτού και της πολιτικής μέριμνας συνιστά ό,τι ονομάζουμε σήμερα

ηθική.¹⁷ Παρατηρείται μια μεταστροφή της έμφασης από τις «τεχνικές κυριαρχίας» στις «τεχνικές του εαυτού». (Smart, 1999: 173)

---

¹⁷«Έχουμε τρεις άξονες των οποίων ο ειδικός χαρακτήρας και ο ενδοσυσχετισμός πρέπει να αναλυθούν: τον άξονα της γνώσης, τον άξονα της εξουσίας, τον άξονα της ηθικής.[...] Η ιστορική οντολογία του εαυτού μας οφείλει να απαντήσει σε μια ανοιχτή σειρά ερωτημάτων.[...] Πώς απαρτιζόμαστε ως υποκείμενα της ίδιας μας της γνώσης; Πώς απαρτιζόμαστε ως άτομα τα οποία ασκούν ή υπόκεινται σε σχέσεις εξουσίας; Πώς απαρτιζόμαστε ως ηθικά υποκείμενα των ίδιων μας των πράξεων;», Foucault, Michel, (1988), *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Στ. Ροζάνης, Έρασμος, σ. 28.

2.3 Η επιμέλεια εαυτού

Σε αυτήν την ενότητα επιχειρείται μια ανάλυση της έννοιας του εαυτού και ειδικότερα η φροντίδα του από το ίδιο το υποκείμενο, μια έννοια που ο ίδιος ο Φουκώ ονομάζει *επιμέλεια εαυτού* (*cura sui*) και επισημαίνει τον τρόπο με τον οποίο οφείλει το υποκείμενο να διαπλάθει μέρη του εαυτού του ως συνθέματα της ηθικής του διαγωγής, μιας ηθικής που είναι διαμορφωμένη με διαφορετικό τρόπο εν σχέσει με τις απολαύσεις αλλά και στη σχέση του υποκειμένου με αυτή. Βέβαια η θεματική της «καλλιέργειας του εαυτού»¹⁸ παρουσιάζει σταδιακή ανάπτυξη που αντλεί τις απαρχές της από την αρχαιοελληνική σκέψη. Σε όλο το έργο του Φουκώ, αλλά ιδιαίτερα σε αυτό των ύστερων χρόνων¹⁹, είναι δυνατό ο αναγνώστης να εντοπίσει πρακτικές και αντιλήψεις που συνάδουν με τη διδασκαλία του χριστιανισμού, αλλά και τις αντιλήψεις που είναι γνωστές από την ελληνική και τη ρωμαϊκή αρχαιότητα. Εκεί ως τέχνη του βίου συνδέεται με το ενδιαφέρον για τον εαυτό όπως αρχικά αποδίδεται στα φιλοσοφικά, παιδαγωγικά και ιατρικά κείμενα της κλασικής ελληνικής σκέψης και έχει γενική σημασία στην κοινωνική πρακτική. (Smart, 1999: 220)

Ο Φουκώ αφιερώνει μια ολόκληρη μελέτη, που ονομάζεται «Η μέριμνα για τον εαυτό μας» και εντάσσεται στον τρίτο τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας* (1984), σχετικά με την «καλλιέργεια του εαυτού» με εστιασμένη θεματική και εξήγηση σχετική με την έντονη καχυποψία και ανησυχία απέναντι στις απολαύσεις της σεξουαλικής δραστηριότητας και τον έλεγχό της. Υπάρχει ο έλεγχος που ασκείται μέσω της γνώσης των ατόμων από άλλους και ο έλεγχος που ασκείται από τα άτομα στους εαυτούς τους μέσω της γνώσης τους για αυτούς τους ίδιους. Τα άτομα με τη βοήθεια της διαρκούς ενδοσκοπικής αναζήτησης της κρυμμένης τους «αλήθειας», που θεωρείται ενδημούσα στη σεξουαλικότητά τους, ελέγχουν τον εαυτό τους, ενώ η σεξουαλικότητα θεωρείται ως ο τόπος αυτής ακριβώς της κρυμμένης αλήθειας του ατόμου. (Κακολύρης, 2009: 221) Ο Φουκώ στο «Η δίψα της γνώσης» που εντάσσεται στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας* (1976) σημειώνει ότι «μέσα σε αυτό το ερώτημα του σεξ... αναπτύσσονται δύο διαδικασίες... ζητάμε από το σεξ να

---

¹⁸ «Η ιδέα πως οφείλουμε να καταγινόμαστε με τον εαυτό μας, να ασχολούμαστε μ' αυτόν είναι στην πραγματικότητα ένα θέμα πάρα πολύ παλιό στον ελληνικό πολιτισμό. Έκανε πολύ νωρίς την εμφάνισή του ως μια πλατιά διαδομένη επιταγή.», βλ. Foucault, Michel, (1984), *Η Ιστορία της σεξουαλικότητας 3. Η μέριμνα για τον εαυτό μας*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα, 1992, σ. 53.

¹⁹ Το έργο των ύστερων χρόνων του Φουκώ εντοπίζεται στους δύο τελευταίους τόμους της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας*, «Η χρήση των ηδονών» (1984) και «Η μέριμνα για τον εαυτό μας» (1984).

πει την αλήθεια... και του ζητάμε να μας πει την αλήθεια μας ή μάλλον του ζητάμε να πει τη βαθιά αλήθεια αυτής της αλήθειας για τον εαυτό μας που νομίζουμε πως την κατέχουμε στην άμεσή μας συνείδηση». (Foucault, 1982: 89-90) Ωστόσο επειδή στις σύγχρονες κοινωνίες η σεξουαλικότητα τείνει να θεωρείται καταπιεσμένη, ο Φουκώ συνδέει την προβληματική με το πολιτικό επίπεδο. Τοποθετεί σε μια κοινή γραμμή τη σεξουαλική σχέση με την κοινωνική σχέση. Συλλαμβάνει την κοινωνική σχέση ως μια σχέση υποκειμένου και αντικειμένου, ως σχέση ανωτερότητας και κατωτερότητας, εξουσιαστή και εξουσιαζόμενου.

Σύμφωνα με τον Φουκώ, το υποκείμενο πρέπει να απαλλαγεί από τον εγκλεισμό του μέσα από την στροφή της επιμέλειας του εαυτού του, προκειμένου να έχει πρόσβαση στην αλήθεια και στην τελειότητα της ύπαρξής του. Διαφορετικά, αναγκάζεται να κανονικοποιεί τη ζωή του, να ελέγχει δηλαδή το σώμα και τη σκέψη του. Η σχέση που ένας άνθρωπος έχει με τον εαυτό του, σύμφωνα με τον Φουκώ, δεν είναι πάντοτε σταθερή ή παγιωμένη, αλλά επηρεάζεται από πολλούς και διαφορετικούς παράγοντες. Μεταξύ αυτών των παραγόντων, σημαντική θέση κατέχει και ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τις συγκεκριμένες σχέσεις.

«Οι σχέσεις που πρέπει να έχουμε με τον εαυτό μας δεν είναι σχέσεις ταυτότητας, αλλά πρέπει να είναι σχέσεις διαφοροποίησης, δημιουργίας, καινοτομίας. Είναι πραγματικά βαρετό το να μένουμε ίδιοι. Δεν πρέπει να αποκλείουμε την ταυτότητα, αν οι άνθρωποι αντλούν ευχαρίστηση από αυτή την ταυτότητα, αλλά δεν θα πρέπει να θεωρούμε αυτή την ταυτότητα ως έναν ηθικό οικουμενικό κανόνα». (Foucault, 2000: 166)

Ο στόχος του Φουκώ ήταν μέσα από το έργο του να εντοπίσει τις ηθικές του εαυτού, οι οποίες θα μπορούσαν παράλληλα να αποτελέσουν και *ηθικές της ελευθερίας*. Ο γάλλος στοχαστής θεωρεί ότι η ηθική της επιμέλειας του εαυτού, αποτελεί μια τέτοια ηθική, αφού συνδέεται με την προσπάθεια του ανθρώπου να σκεφτεί και να ανακαλύψει τους τρόπους μέσω των οποίων είναι δυνατό να κατακτήσει την πραγματική μορφή της ελευθερίας από το σύνολο των πλεγμάτων γνώσης και εξουσίας. Παράλληλα, μοιάζει να υποστηρίζει ότι η επιμέλεια εαυτού βοηθά και στην αναζήτηση μεθόδων αντίστασης στις κανονικότητες που κυριαρχούν στο εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο. Οι πρακτικές αυτές είναι συχνά ενσωματωμένες στους θεσμούς της κοινωνίας, μεταξύ των οποίων και ο θεσμός της εκπαίδευσης, αλλά και άλλοι θρησκευτικοί, ιατρικοί και ψυχιατρικοί θεσμοί. Πάντως, σύμφωνα με

τον Φουκώ, στον αρχαίο κόσμο το σύνολο των τεχνολογιών αυτών χαρακτηριζόταν από μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα και αυτονομία σε σχέση με τη σύγχρονη εποχή όπου εντάσσονται στο κανονιστικό πλαίσιο του εκάστοτε θεσμού. (Foucault, 2000: 238)

Ο Φουκώ στο «Η μέριμνα για τον εαυτό μας», τρίτος τόμος του έργου του *Η Ιστορία της Σεξουαλικότητας* (1984), επισημαίνει «τη δύναμη των σχέσεων του ατόμου με τον εαυτό του, δηλαδή των μορφών μέσα στις οποίες καλείται να θεωρήσει τον εαυτό του ως αντικείμενο γνώσης και τομέα δράσης, με σκοπό να αλλάξει, να διορθωθεί, να εξαγνιστεί, να βρει τη σωτηρία του». (Foucault, 1993: 52) Η έννοια της επιμέλειας εαυτού συναντάται σε πολλά φιλοσοφικά δόγματα ενώ πρόκειται για μια αρχή που ισχύει για όλους, για πάντα και για όλη τη ζωή.

Η επιμέλεια εαυτού δεν απαιτεί απλώς μια γενική στάση ή απλώς μίαν έγνοια, αλλά ένα σύνολο από ενασχολήσεις. Ως προς τον εαυτό μας η *επιμέλεια* απαιτεί μόχθο και προσπάθειες. Ο χρόνος που της αφιερώνεται καθημερινά είναι γεμάτος από ασκήσεις και διάφορες δραστηριότητες. Δεν πρόκειται για κάποια αργομισθία. «Υπάρχουν οι φροντίδες του σώματος, οι δίαιτες για την υγεία, οι δίχως υπερβολές σωματικές ασκήσεις, η όσο το δυνατόν μετρημένη ικανοποίηση των αναγκών». (Foucault, 1993: 61) Δύο πράγματα όμως κάνουν δύσκολη την ανάλυση των τεχνικών του εαυτού. Αρχικά, δεν απαιτούν τον ίδιο υλικό μηχανισμό όπως η παραγωγή των αντικειμένων, γεγονός που τις καθιστά αόρατες τεχνικές και έπειτα είναι συχνά συνδεδεμένες με τις τεχνικές για τη διοίκηση των άλλων. (Foucault, 1987: 118)

Εκτός όμως από την στενή ιατρική σχέση της επιμέλειας του εαυτού με την πρακτική παρουσιάζεται και η σημασία μιας άλλης έννοιας, εκείνη της «αυτογνωσίας», μέσα από συγκεκριμένες οδηγίες, εξειδικευμένες μορφές εξέτασης και κωδικοποιημένες ασκήσεις που στόχο έχουν να καταστήσουν το άτομο ικανό να ανεξαρτητοποιηθεί από οτιδήποτε δεν είναι απαραίτητο και ουσιώδες, χωρίς αυτό να απαιτεί διαδοχικά στάδια στη στέρηση. Σε συνάρτηση με τις πρακτικές δοκιμασίες, σημαντική θέση κατέχει η υποβολή των ατόμων στον «έλεγχο συνείδησης» που στοχεύει όχι σε ένα αίσθημα συνειδησιακής τύψης, αλλά «για να ενισχύσει —με βάση τη διαπίστωση μιας αποτυχίας, που ανασύρεται στη μνήμη και αναλύεται με το λογικό— τον ορθολογικό εξοπλισμό που εξασφαλίζει μια συνετή διαγωγή». (Foucault, 1993: 73) Επιπρόσθετα, γίνεται αναγκαία μια διανοητική εργασία πάνω στην ίδια την νόηση η οποία «οφείλει να έχει τη μορφή ενός διαρκούς φιλτραρίσματος των παραστάσεων: να τις εξετάζει, να τις ελέγχει και να τις ξεδιαλέγει» (Foucault, 1993:

73), δίνοντας στο υποκείμενο την ευκαιρία να υιοθετήσει μια σταθερή στάση απέναντι στον εαυτό του.

«Ο έλεγχος είναι δοκιμασία δύναμης και εγγύηση ελευθερίας: ένας τρόπος να βεβαιωνόμαστε διαρκώς ότι δε θα συνδεθούμε με κάτι που δεν υπόκειται στην εξουσία μας [...] Αυτό σημαίνει να σταθμίζουμε τη σχέση ανάμεσα στον εαυτό μας και σ' αυτό που παραστένεται, ώστε να δεχόμαστε στο πλαίσιο της σχέσης με τον εαυτό μόνον εκείνο που μπορεί να εξαρτάται από την ελεύθερη και σώφρονα επιλογή του υποκειμένου». (Foucault, 1993: 75)

Κοινός στόχος αυτών των πρακτικών ασκήσεων του εαυτού είναι η «επιστροφή εις εαυτόν», η μεταβολή μιας δραστηριότητας προκειμένου να ξαναβρεί το υποκείμενο τον εαυτό του, ξεφεύγοντας από κάθε εξάρτηση και υποταγή. Αυτό δεν σημαίνει πως το υποκείμενο οφείλει να ασχολείται αποκλειστικά και ολοκληρωτικά με τον εαυτό του αλλά να τον αναζητήσει μέσα του, στη σχέση του εαυτού προς εαυτόν.

Στόχος των πρακτικών ασκήσεων είναι η δημιουργία αυτής ακριβώς της σχέσης προς εαυτόν, η οποία εξαρτάται από μια ηθική θεώρηση της εξουσίας. Ο Φουκώ υποστηρίζει τη σχέση αυτή υπό την έννοια του νομικού προσώπου της κυριότητας ότι το υποκείμενο ανήκει στον εαυτό του και του ασκεί μια εξουσία που τίποτε δεν την περιορίζει ούτε απειλεί. Με αυτόν τον τρόπο δίνεται μια άλλη διάσταση και σχέση στο υποκείμενο με τον εαυτό του, που του επιτρέπει να χαίρεται με τον ίδιο τρόπο που θα χαιρόταν με κάτι που έχει στην κυριότητά του και μπρος στα μάτια του. «Εκείνος που τελικά κατόρθωσε να έχει πρόσβαση στον εαυτό του είναι, για τον εαυτό του, ένα αντικείμενο απόλαυσης. Όχι μόνο ικανοποιούμαστε μ' αυτό που είμαστε και δεχόμαστε να περιοριστούμε σ' αυτό, αλλά και «μας αρέσει» ο εαυτός μας». (Foucault, 1993: 77) Είναι μια κατάσταση που δεν συνδέεται από καμία διαταραχή του σώματος ή της ψυχής, παρά μόνο γεννιέται από εμάς και σε εμάς τους ίδιους.

Η μέριμνα εαυτού διαφοροποιείται από την *ηδονή* (*voluptas*) της οποίας η προέλευση τοποθετείται έξω από το υποκείμενο και μέσα σε αντικείμενα των οποίων η παρουσία δεν είναι εξασφαλισμένη, γεγονός που την καθιστά εφήμερη απόλαυση υπονομευόμενη από τον φόβο της στέρησης. Στον αντίποδα αυτών των αβέβαιων και πρόσκαιρων απολαύσεων τίθεται μια μορφή απόλαυσης η οποία αντλείται από τον εαυτό μας και διαρκεί για πάντα.

Όταν ο Φουκώ αναφέρεται ειδικότερα, στην έννοια της *καλλιέργειας του εαυτού*, επισημαίνει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο οφείλει να συγκροτηθεί ως ηθικό υποκείμενο αναζητώντας τη δύναμη με την οποία θα επιτύχει κυριαρχία και έλεγχο χωρίς αυτό να ερμηνεύεται ως μια σειρά απαγορεύσεων. «Η ανάπτυξη της επιμέλειας εαυτού έφερε το αποτέλεσμα της όχι με την ενίσχυση εκείνου που μπορεί να θέσει φραγμό στην επιθυμία, αλλά με ορισμένες μεταβολές που άπτονται των συστατικών στοιχείων της ηθικής υποκειμενικότητας» (Foucault, 1993: 78), χωρίς αυτό να σημαίνει ρήξη με την παραδοσιακή ηθική της αυτοκυριαρχίας. Ο Φουκώ εξηγεί ότι το περιεχόμενο του έργου το οποίο το υποκείμενο πρέπει να επιτελέσει πάνω στον εαυτό του υφίσταται με τη σειρά του μια τροποποίηση, τονίζοντας τη σημασία της αυτογνωσίας η οποία θέτει το ζήτημα της αλήθειας, «της αλήθειας αυτού που είμαστε, αυτού που πράττουμε κι αυτού που είμαστε ικανοί να πράξουμε, στο κέντρο της διάπλασης του ηθικού υποκειμένου». (Foucault, 1993: 79) Η κυριαρχία του ατόμου πάνω στον εαυτό του καταλήγει να είναι ο στόχος της διεργασίας της *επιμέλειας εαυτού* που παίρνει τη μορφή μιας απόλαυσης και όχι απλώς μιας κυριάρχησης.²⁰

Συνολικά, μέσα από την αξιοποίηση των πρακτικών του εαυτού, ένα υποκείμενο έχει τη δυνατότητα να προχωρήσει στην πιο ενεργή και ουσιαστική συγκρότηση του εαυτού του και να αυξήσει τα όρια της πραγματικής ελευθερίας που κατέχει και να ελέγξει τις σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας. Υπό αυτή την έννοια, ωστόσο, ο Φουκώ δεν προχωρά στην ανάδειξη της ιδέας του «αυτόνομου» υποκειμένου ως ανεξάρτητης μορφής, αποσυνδεδεμένης από τις σχέσεις εξουσίας και τις συμβάσεις της κοινωνίας. Οι πρακτικές του εαυτού αποτελούν πρότυπα τα οποία είναι παρόντα στην κουλτούρα του ατόμου, την κοινωνία και τις κοινωνικές ομάδες, των οποίων είναι μέλος. Εξάλλου, δεν είναι δυνατή η πλήρης αυτονομία του ατόμου, ούτε και η δημιουργία μιας κοινωνίας, η οποία δεν θα διέπεται από σχέσεις εξουσίας. (Foucault, 2000: 298)

---

²⁰Σε συνέντευξη που έχει παραχωρήσει ο Φουκώ αναφέρει χαρακτηριστικά «από την ιδέα ότι ο εαυτός δε μας δίνεται, νομίζω ότι πρέπει να βγει ένα μόνο πρακτικό συμπέρασμα: πρέπει να δημιουργήσουμε τον εαυτό μας όπως ένα έργο τέχνης», βλ. Foucault, 1987, σ. 98.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΠΕΙΘΑΡΧΙΑ

3.1 Σχολική πειθαρχία και αυτονομία

Τα όσα αναλύθηκαν στα δύο κεφάλαια που προηγήθηκαν μπορούν να συνδεθούν, κατά τέτοιο τρόπο ώστε να διαφανεί ο τρόπος με τον οποίο ο Φουκώ προσεγγίζει το χώρο της εκπαίδευσης. Υπάρχουν τρόποι ώστε το σχολείο να λειτουργεί αποτελεσματικά και να οδηγεί στη διαμόρφωση των μελλοντικών πολιτών που θα είναι χρήσιμοι για το κοινωνικό σύνολο και θα έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν ενεργά στα πολιτικά πράγματα;

Η ανασυγκρότηση του ερευνητικού αντικειμένου της εκπαίδευσης μπορεί να γίνει με δύο τρόπους. Αρχικά μέσω του προσδιορισμού της θέσης της εκπαίδευσης εντός μιας συγκεκριμένης κοινωνικής δομής στην οποία εντάσσεται, καθώς και η ανάλυση των διασυνδέσεων ανάμεσα σε αυτή και στα λοιπά στοιχεία της κοινωνικής δομής και έπειτα μέσω της κατανόησης του ρόλου της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και την εξέλιξη της συγκεκριμένης κοινωνίας, στην οποία εντάσσεται, καθώς και η ανάλυση των ιστορικών όρων που σχετίζονται με τη λειτουργία αυτή. (Ανθογαλίδου, 1987: 14)

Σύμφωνα με το Φουκώ, το σχολείο αποτέλεσε κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα το πεδίο ανάπτυξης συγκεκριμένων τεχνικών «πειθάρχησης του πληθυσμού». Οι διάφορες διαδικασίες εγγραφής και καταγραφής καθώς και ο σχηματισμός των μηχανισμών πειθαρχικής εξουσίας που ασκείται σε μια ομάδα ατόμων θέτουν, σύμφωνα με τον Φουκώ, τα θεμέλια της γένεσης των επιστημών του ανθρώπου. «Ένα ενδογενές χαρακτηριστικό της ανάπτυξης μιας ομαλοποιητικής εξουσίας ήταν κάποιες συγκεκριμένες σχέσεις γνώσης, ιδιαίτερα η κρίση και η εξέταση, οι οποίες επέφεραν μια αντικειμενοποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, και επιπλέον, αποτέλεσαν μια απαραίτητη προϋπόθεση για την εμφάνιση των ανθρωπιστικών επιστημών».²¹ (Smart, 1999: 193) Η εξέταση μετατρέπει κάθε άτομο σε

---

²¹Ο Φουκώ αναφέρει «...χρειαζόταν μιαν τεχνική για να διασταυρώσει την καθυπόταξη με την αντικειμενοποίηση. Η τεχνική αυτή περιλάμβανε καινούργιες διεργασίες εξατομίκευσης. Το όλο δίκτυο του συστήματος της φυλάκισης αποτελεί ένα από τα πλαίσια αυτής της εξουσίας-γνώσης που κατέστησε ιστορικά δυνατή τη δημιουργία των επιστημών του ανθρώπου. Ο προσιτός στη γνώση άνθρωπος (ψυχή, ατομικότητα, συνείδηση, συμπεριφορά, δεν έχει εδώ καμία σημασία) είναι το αποτέλεσμα-αντικείμενο αυτής της αναλυτικής περίζωσης, αυτής της κυριαρχίας-παρατήρησης», βλ. Foucault, 1989, σ. 405-406.

«περίπτωση»²² ενώ παράλληλα αποτελεί το βασικό στοιχείο των διεργασιών που «συγκροτούν το άτομο ως αποτέλεσμα και αντικείμενο εξουσίας, ως αποτέλεσμα και αντικείμενο γνώσης».²³ Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα μετατρέπονται σε εξεταστικά ιδρύματα και η ατομικότητα που ορίζεται σε κάθε μαθητή είναι αποτέλεσμα συνεχών δοκιμασιών και εξετάσεων. Με αυτόν τον τρόπο η εξαγωγή γνώσεων επιτυγχάνεται από τους ίδιους τους μαθητές.

Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται η διαμόρφωση και η ανάπτυξη των Επιστημών της Αγωγής. Ο Φουκώ σημειώνει πως «το σχολείο γίνεται χώρος εκπόνησης της παιδαγωγικής», και πως η διαδικασία της εξέτασης δεν περιορίζεται στην επικύρωση μιας μαθητείας. Στην πραγματικότητα, το σχολείο αποτελεί ένα πολύπλευρο εργαλείο του μηχανισμού της πειθαρχικής εξουσίας, καθώς εκεί πραγματοποιείται μια πραγματική και σταθερή ανταλλαγή γνώσεων που επιτρέπει στον δάσκαλο να μεταβιβάσει τις γνώσεις του στον μαθητή και παράλληλα να αποσπά από τον μαθητή μια γνώση που προορίζεται αποκλειστικά για τον δάσκαλο. Ο μαθητής, διαμέσου της εξέτασης, ελέγχεται για το επίπεδο των γνώσεών του ενώ ταυτόχρονα μετατρέπεται σε ατομικό υποκείμενο. Η εξέταση περιλαμβάνει έναν ολόκληρο μηχανισμό που λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα σε μια ορισμένη μορφή άσκησης της εξουσίας και σε έναν ορισμένο τύπο διαμόρφωσης γνώσεων. Αποτελεί μια τεχνική με την οποία η εξουσία θέτει τα άτομα σε έναν μηχανισμό αντικειμενοποίησης και ασκείται πάνω σε αυτά αυτόματα και αθόρυβα, χωρίς να παρεμβαίνει. Συμπερασματικά, η πειθαρχική εξουσία ασκείται γινόμενη αόρατη, χωρίς να γίνεται διακριτή η δύναμή της. Η πειθαρχία δεν μπορεί να ταυτίζεται «ούτε με ένα θεσμό ούτε με ένα μηχανισμό. Είναι ένας τύπος εξουσίας, ένα τρόπος άσκησής της, και περιλαμβάνει ένα σύνολο οργάνων, τεχνικών μεθόδων, διαδικασιών, επιπέδων εφαρμογής, στόχων. Είναι μια «φυσική» ή μια «ανατομία» της εξουσίας, μια τεχνολογία». (Foucault, 1989: 283)

Οι πειθαρχικές παιδαγωγικές σηματοδοτούν νέες σχέσεις εξουσίας καθώς η πειθαρχική εξουσία συμβάλλει θεωρητικά στην κατάργηση των ποινών και των σωματικών τιμωριών και στην αντικατάστασή τους με την επανάληψη των δραστηριοτήτων και των ασκήσεων. Ο Φουκώ επισημαίνει πως η αναδιοργάνωση του χώρου και του χρόνου που προήλθε από την άσκηση της πειθαρχικής εξουσίας συμβάλλει σταθερά στην εδραίωση της άποψης ότι η επιτήρηση είναι αποδοτικότερη

---

²²Ο όρος όπως χρησιμοποιείται από τον Φουκώ στο Foucault, Michel, (1989), ό.π., σ. 252.

²³Ο.π. σ. 254.

από την τιμωρία. Επομένως οι πειθαρχικές παιδαγωγικές δεν μπορούν να αναλυθούν με βάση την έννοια της καταστολής. Αντίθετα παρατηρείται μια αλλαγή στην κοινωνική αντίληψη του χρόνου και του χώρου που γίνεται διακριτή τόσο στην οργάνωση του παιδαγωγικού χώρου και χρόνου όσο και στην εσωτερίκευσή τους από τους μαθητές. (Varela, 1994: 91) Ο πειθαρχικός χρόνος επιβάλλεται σταδιακά στην παιδαγωγική και διακρίνεται η σχολική κατάρτιση από τον χρόνο των ενηλίκων και τον χρόνο των βιοποριστικών έργων. Επιπλέον, η ηλικία εδραιώνεται ως βασικό κριτήριο κατανομής των μαθητών με συνέπεια την οργάνωση ξεχωριστών επιπέδων, με κλιμακωτές δοκιμασίες, που έχουν συνάφεια με τα μαθησιακά στάδια και συμπεριλαμβάνουν ασκήσεις ανάλογης δυσκολίας. Διαμορφώνεται, επομένως, μια νέα μορφή αντίληψης του χώρου και του χρόνου που επιτρέπει τον ενδελεχή έλεγχο της μαθησιακής διαδικασίας αλλά και των μαθητών ατομικά και συνολικά. Ακόμη και η σχολική τάξη μετατρέπεται σε ένα εργαστήριο παρακολούθησης και ελέγχου, όπου η επιτήρηση βασιλεύει και το υποτιθέμενο ελεύθερο παιδί είναι στην πραγματικότητα το πλέον ταξινομημένο, καταχωρισμένο και ελεγχόμενο παιδί, το οποίο απαλλαγμένο από τον καταναγκασμό, ουσιαστικά κανονικοποιείται. Ο δάσκαλος έχει τη δυνατότητα άμεσης παρέμβασης, είτε για να επιβραβεύσει ή να τιμωρήσει είτε για να διορθώσει και να κανονικοποιήσει, να επαναφέρει τα υποκείμενα-μαθητές στην «ομαλότητα» και τη «φυσιολογικότητα» προκειμένου να αναχθούν παραγωγικά.

Αν λοιπόν δεχθούμε πως το πεδίο παραγωγής της γνώσης διέπεται από κανόνες που αναπτύσσουν σχέσεις εξουσίας-γνώσης, τότε και η σχολική γνώση που διαρθρώνεται στα Αναλυτικά Προγράμματα και περικλείεται στα διδακτικά εγχειρίδια διατηρεί αυτήν την κανονικοποίηση και τη μορφή υποκειμενικότητας. Η σχολική πειθαρχία θέτει με μια σειρά από τεχνικές και μεθόδους που ιεραρχούν αξιολογούν και κανονικοποιούν τις σχέσεις και τις συμπεριφορές στα πλαίσια του σχολικού θεσμού, δημιουργώντας σχέσεις μικροεξουσίας μέσα στη σχολική τάξη που διασφαλίζουν την υποταγή των ατόμων, κάτι που ο ίδιος ο Φουκώ ονομάζει διακυβέρνηση μέσω της εξατομίκευσης.

Συνάγεται από τα παραπάνω ότι πραγματοποιείται μια μετάβαση από την αρνητική πειθαρχία, όπως έχει παρουσιαστεί από τον Πλάτωνα ως τον Καντ, ως προϋπόθεση της γνώσης και της κοινωνίας, στη θετική πειθαρχία, κατά Φουκώ, ως μέσο μάθησης και κοινωνικοποίησης. Πρόκειται για ένα πέρασμα, μια αναστροφή του «έξω» σε «μέσα», στην «εσωτερίκευση» της πειθαρχίας και του ελέγχου. Η

πειθαρχία παρουσιάζεται ως στόχος που θα διατηρήσει την τάξη και την κανονικότητα. Ο άνθρωπος καλείται να τιθασει τις κατασκευές του. (Κουζέλης, 1994: 278) Τότε, η πειθαρχία δεν πρέπει να ορίζεται με αρνητική σημασία, ως μέσο επιβολής ή άσκησης βίας, αλλά κυρίως ως μια προσπάθεια αύξησης των δυνατοτήτων των ατόμων και ταυτόχρονα του ελέγχου τους προς ένα συγκεκριμένο σκοπό. (Καλημερίδης, 1998) Σύμφωνα με τον Φουκώ, είναι «καιρός πια να πάψουμε να περιγράφουμε πάντα τα αποτελέσματα της εξουσίας με αρνητικούς όρους: η εξουσία «αποκλείει», «καταστέλλει», «απαωθεί», «λογοκρίνει», «βασίζεται σε αφαιρέσεις», «συγκαλύπτει», «αποκρύπτει». Στην πραγματικότητα, η εξουσία παράγει: παράγει κάτι το πραγματικό. Παράγει τομείς αντικειμένων και τελετουργίες αλήθειας». (Foucault, 1989: 256)

Επομένως, κατά τον Φουκώ (1991: 89 – 90), το σχολείο αποτελεί ένα σύνολο από δίκτυα επικοινωνίας και από σχέσεις εξουσίας, οι οποίες είναι απαραίτητες για τη διασφάλιση της ομαλής του λειτουργίας. Ακόμη και ο τρόπος με τον οποίο το σχολείο είναι διαμορφωμένο αποτελεί ιδιαίτερα σημαντικό παράγοντα που οδηγεί στη διαμόρφωση της συνολικής του λειτουργίας. Οι δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα μέσα σε αυτό έχουν ως στόχο, εκτός από την απόκτηση γνώσεων, και την ανάπτυξη, συμπεριφορών και επικοινωνιακών δεξιοτήτων. Το σύνολο αυτών των στόχων δεν μπορούν να επιτευχθούν εκτός ενός πλαισίου από σχέσεις εξουσίας.

Σε κάθε σχολείο είναι ορατή η ιεραρχία, η οποία έχει εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της λειτουργίας του. Μάλιστα, η ιεραρχία, μαζί με όλα τα υπόλοιπα συστατικά, οδηγούν συγκρότηση της πειθαρχίας, όπως την αντιλαμβάνεται ο Φουκώ (1991: 90). Ωστόσο, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι, σύμφωνα με τον στοχαστή, είναι απαραίτητο η εξουσία να ασκείται αποκλειστικά και μόνο σε άτομα που είναι ελεύθερα. Πρόκειται, λοιπόν, για υποκείμενα που έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν μεταξύ διαφορετικών επιλογών και καταστάσεων. (Foucault, 1991: 93) Για το λόγο αυτό, η προσωπική αυτονομία σε κάθε βαθμίδα της εκπαίδευσης θεωρείται ότι είναι εξαιρετικά σημαντική.

Μέσω της πειθαρχίας, σε κάθε σχολείο επιτυγχάνεται η κανονικοποίηση των σχέσεων μεταξύ των εμπλεκόμενων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας, στο επίπεδο της σχολικής τάξης αναπτύσσονται συστήματα μικροεξουσίας με στόχο να διασφαλιστεί η πειθαρχία και η υποταγή των μαθητών στη διαδικασία. Στην πορεία των χρόνων, ο χώρος της εκπαίδευσης έχει και αυτός υποστεί πλήθος μετασχηματισμών, οι οποίοι τον έχουν

οδηγήσει σε μια διαφορετική συγκρότηση από αυτή που τον χαρακτήριζε στο παρελθόν. Ο αυτοκαθορισμός, στα πλαίσια των σχολείων στις δυτικές κοινωνίες, θεωρείται πλέον ότι είναι μάλλον αυτονόητος. Κατά τον τρόπο αυτό, η προσωπική αυτονομία αποτελεί, μεταξύ άλλων, στόχο της σύγχρονης εκπαίδευσης. (Marshall, 1996: 83) Παρά το γεγονός ότι η αυτονομία στο σχολικό περιβάλλον θεωρείται αυτονόητη στον δυτικό κόσμο, δεν συνέβαινε πάντοτε αυτό, ούτε και έχει επιτευχθεί στον απόλυτο βαθμό.

Σε αυτό το σημείο, προκειμένου να επισημανθεί η επίδραση της αυτονομίας στη σχολική τάξη, είναι σημαντικό να προσδιοριστεί η συγκεκριμένη έννοια και τα επιμέρους χαρακτηριστικά της. Η ιδέα της αυτονομίας, λοιπόν πολύ περισσότερο έχει χρησιμοποιηθεί στον πολιτικό λόγο, παρά στο πεδίο της εκπαίδευσης ή της ηθικής. Ως λέξη η αυτονομία είναι σύνθετη και προέρχεται από το «αυτός», δηλαδή την έννοια του εαυτού, και «νόμος». Ο νόμος είναι αυτός που καθορίζει τη συμπεριφορά και τις πράξεις του ατόμου, του εαυτού. Ως έννοια χρησιμοποιείται ευρέως, σε πολλά και διαφορετικά πεδία σκέψης και έκφρασης, συμπεριλαμβανομένου και του πεδίου της εκπαίδευσης. (Dearden, 1972)

Η αυτονομία συχνά συγχέεται με την ανεξαρτησία. (Lankshear, 1982, 96) Η επίδραση του Καντ στην εκπαιδευτική σκέψη και ιδιαίτερα στη φιλοσοφία της εκπαίδευσης είχε αντίκτυπο, εκτός των άλλων, και στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η έννοια της αυτονομίας σε αυτό τον ιδιαίτερο χώρο, ενώ, παράλληλα σημαντική ήταν και η επίδραση άλλων φιλοσόφων. Σε μια προσπάθεια να συνοψιστούν οι διάφορες έννοιες που η αυτονομία μπορεί να λάβει, ο Marshall (1996: 89) κατέληξε σε οκτώ σημεία. Αρχικά, η αυτονομία και η ηθική κατά τον Καντ είναι έννοιες που συνδέονται. Επιπλέον, η αυτονομία αποτελεί ανεξάρτητη, αλλά λογική κρίση που δεν συνδέεται απαραίτητως με την ηθική, ενώ παράλληλα, η αυτονομία αποτελεί βασικό τμήμα της ανθρώπινης φύσης. Ακόμη επισημαίνεται ότι η επίτευξη της αυτονομίας είναι το αποτέλεσμα ή η απόρροια κάποιας κοινωνικής κατασκευής. Παρόλο που η ανάπτυξη της αυτονομίας προϋποθέτει την ελευθερία, είναι ταυτόχρονα συμβατή με κάποιου βαθμού ανελευθερία. Εν κατακλείδι επισημαίνεται πως η αποδοχή του νόμου από τον εαυτό πρέπει να είναι ελεύθερη και η δράση του ατόμου σύμφωνα με τους νόμους πρέπει να μην είναι αυθεντική και ελεύθερη.

Σύμφωνα με τη σκέψη του Φουκώ, από την άλλη πλευρά, δεν ισχύουν όλα τα παραπάνω. Ο γάλλος στοχαστής θα συμφωνούσε με την παραδοχή ότι ένα αυτόνομο άτομο διαμορφώνεται ως αποτέλεσμα κάποιας πειθαρχικής εξουσίας οποιασδήποτε

μορφής. Η ανάπτυξη της αυτονομίας, ωστόσο, δεν προϋποθέτει την ύπαρξη της ελευθερίας, αλλά, αντίθετα, μπορεί να απορρέει ακόμη και από την άρνηση της ελευθερίας.²⁴ Ένα άτομο που είναι ηθικά αυτόνομο μπορεί να διαμορφωθεί υπό την επίδραση διαφορετικών παραγόντων. Το παράδοξο βέβαια στην ανάλυση της αυτονομίας στο εκπαιδευτικό σύστημα προέρχεται από την αποδοχή των φιλελεύθερων εκπαιδευτικών κάποιων σταδίων ανελευθερίας των νέων μέχρι να σκεφτούν «λογικά» και να κάνουν «σωστές» επιλογές. Έως να γίνει αυτό, η προσωπική αυτονομία των μαθητών, που αποτελεί και το στόχο της εκπαιδευτικής δραστηριότητας, αναστέλλεται. «Ο ίδιος ο αγώνας για απελευθέρωση (οδηγεί) πάντοτε σε κάποια αποδοχή της κυριαρχίας, τόσο στο συλλογικό όσο και στο ατομικό επίπεδο, και σε όλους τους τομείς της κοινωνικής πρακτικής [...]». (Δοξιάδης, 2015: 80-81)

Παράλληλα με την έννοια της προσωπικής αυτονομίας, εξίσου σημαντική είναι και η έννοια της ικανότητας του ατόμου να έχει επίγνωση του εαυτού του καθώς και των δυνατοτήτων του. Όταν ένα άτομο γνωρίζει και αποδέχεται τις επιθυμίες και τις ανάγκες του, τότε μπορεί να κατευθύνει ανάλογα και τις πράξεις στις οποίες προβαίνει. Είναι, λοιπόν, σημαντικό το άτομο να καταβάλλει σημαντική προσπάθεια ώστε να γνωρίσει τον εαυτό του και τις δυνατότητές του και να είναι σε θέση να επιδιώκει την κάλυψη των αναγκών του.

---

²⁴Το περιεχόμενο της ελευθερίας αποτελεί κομβικό σημείο για τον προσδιορισμό της έννοιας της φιλελεύθερης εκπαίδευσης, καθώς ερμηνεύεται είτε αρνητικά ως απαλοιφή των περιορισμών (ελευθερία από κάτι) είτε θετικά σε σχέση με τις προϋποθέσεις που πρέπει να υπάρχουν για να ασκηθεί, βλ. Marshall, (1996), σ. 55.

3.2 Η θέση του μαθητή στο εκπαιδευτικό σύστημα

Ο Φουκώ μέσα από το έργο του εστίασε σημαντικά στο πεδίο της εκπαίδευσης και ειδικότερα στον τρόπο με τον οποίο αυτή θα μπορούσε πιο αποτελεσματικά να οδηγηθεί στην πραγματοποίηση των στόχων της και τη διαμόρφωση των μελλοντικών πολιτών. Ιδιαίτερο λόγο έκανε για τον τρόπο με τον οποίο ασκείται η εξουσία μέσα από το χώρο της εκπαίδευσης στη σύγχρονή του εποχή. (Foucault, 1989: 39 - 44· 1982: 78 – 79)²⁵ Εξάλλου, αντιλαμβανόταν τη λειτουργία του χώρου της εκπαίδευσης, καθώς και της οικογένειας, της τεχνολογίας και γενικώς των θεσμών της κοινωνίας, μεταξύ άλλων, ως σχέσεις εξουσίας, που παράγουν νέες μορφές κανονικοποίησης, γνώσεις και αλήθειες, καθώς και υποκείμενα. (Foucault, 1989: 256)

Στη σύγχρονη εποχή, ο χώρος της εκπαίδευσης εξακολουθεί να διαμορφώνεται με βάση τις ιδέες και τις πρακτικές που αναπτύσσονται από τη διαρκώς εξελισσόμενη εκπαιδευτική έρευνα. Οι εκπαιδευτικοί της νέας γενιάς καλούνται να παρέχουν γνώσης και γενικότερα παιδεία σε ένα σύνολο από μαθητές, οι οποίοι γεννιούνται και μεγαλώνουν στα όρια της σύγχρονης, καταναλωτικής κοινωνίας και οι οποίοι οικοδομούν την προσωπικότητά τους σε αυτή τη βάση. Είναι διαπιστωμένο ότι ο σύγχρονος τρόπος ζωής, και πολύ περισσότερο η προσέγγιση στα πράγματα και η διαμόρφωση των επιθυμιών, οδηγούν πολύ συχνά στη διαμόρφωση επίπλαστων καταναλωτικών αναγκών που ενδεχομένως απομακρύνονται από την αξία της παιδείας και της μάθησης. Αυτή η εξέλιξη έχει αρνητικές επιπτώσεις συνολικά στη μάθηση, αφού συνεπάγεται τη μετατροπή του γνωστικού κεφαλαίου των μαθητών αυτών σε καταναλωτικό. (Ο' Farrell, 2005: 181 – 226)

Αν και στο έργο του ο Φουκώ δεν ασχολείται συστηματικά με το χώρο της εκπαίδευσης και τις διάφορες παραμέτρους της εκπαιδευτικής διαδικασίας, μπορεί κανείς να διακρίνει διάσπαρτες τις απόψεις και τις θέσεις του για τη δομή και τη λειτουργία του συγκεκριμένου χώρου. Στο έργο του *Επιτήρηση και Τιμωρία* αναφέρεται στα σχολεία, χρησιμοποιώντας τα, όμως, ως απεικονίσεις της εξέλιξης της σύγχρονης εξουσίας. Ο ίδιος δεν ασχολείται με τα σχολεία και την εκπαίδευση

---

²⁵Εκτός από το χώρο της εκπαίδευσης, μέσα από το έργο του ο Φουκώ εστίασε γενικότερα στον τρόπο επιβολής της εξουσίας σε διάφορα πεδία, συμπεριλαμβανομένων των πεδίων της ιατρικής και της ψυχολογίας, ενώ έμφαση έδωσε και στην ανάπτυξη και τη λειτουργία των σύνθετων δικτύων που διέπουν τα συστήματα πειθαρχίας και των τεχνολογιών που αξιοποιούνται για τον έλεγχο. (Foucault, 1989: 39 - 44· 1982: 78 – 79)

απευθείας. Το εκπαιδευτικό σύστημα αποτελεί ένα χώρο όπου είναι εμφανής η ιεραρχία, η οποία εκδηλώνεται σε διάφορες περιπτώσεις όπως είναι, για παράδειγμα, η σχέση ανάμεσα στον εκπαιδευτικό και το μαθητή ή το ζήτημα της τιμωρίας των μαθητών που δεν πειθαρχούν στα όσα τους ζητούνται. Το σχολείο, λοιπόν, έχει μια συγκεκριμένη αρχιτεκτονική, η οποία εξυπηρετεί τη λειτουργία και τους στόχους. Σε ένα τέλειο σχολείο η εξουσία μπορεί να ασκηθεί με την άσκηση της επιτήρησης. (Foucault, 1989: 228)

Ο ρόλος του εκπαιδευτικού είναι εξαιρετικά σημαντικός, αφού αυτός είναι ο άνθρωπος που αναλαμβάνει την καθοδήγηση των μαθητών με κάθε μέσο, θεμιτό ή λιγότερο θεμιτό. Σύμφωνα με τα όσα πρόσβευαν και οι Έλληνες φιλόσοφοι, ο εκπαιδευτικός έχει καθοριστική συμβολή στη διαδικασία της ανάδυσης της υποκειμενικότητας. Χωρίς τη δική του παρέμβαση, οι μαθητές δεν θα είχαν τη δυνατότητα να προχωρήσουν στη συγκρότηση του εαυτού ως αντικειμένου καλλιέργειας και επεξεργασίας. Ο σαφώς οριοθετημένος ρόλος του εκπαιδευτικού δεν συνεπάγεται, ωστόσο, την ύπαρξη μιας σαφούς και καθορισμένης σχέσης εξουσίας με τους μαθητές του. Αντιθέτως, η συγκεκριμένη σχέση είναι μοναδική σε κάθε περίπτωση και πολυδιάστατη. (Gros, 2007: 95)

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο Φουκώ δεν αντιλαμβάνεται τις σχέσεις εξουσίας ως σχέση μεταξύ δύο αντιπάλων πλευρών. Κατά τη δική του θεώρηση, πρόκειται για μια σχέση που αναπτύσσεται υπό τη μορφή της διακυβέρνησης, μέσω της οποίας καθορίζεται το συγκεκριμένο πεδίο δράσης και ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η διαχείριση των άλλων ατόμων ή ομάδων. Έτσι, ο εκπαιδευτικός ασκεί εξουσία πάνω στη δράση των υπόλοιπων ατόμων. Ωστόσο, αυτό δεν συνεπάγεται κάποιου είδους αυταρχική συμπεριφορά και καθοδήγηση, αλλά, αντίθετα, όπως και σε άλλα σημεία του έργου του Φουκώ, κεντρικής σημασίας είναι η έννοια της ελευθερίας και η ανάγκη αυτή να διέπει τις πράξεις του κάθε υποκειμένου. Η εξουσία του εκπαιδευτικού, λοιπόν, έχει ως στόχο σε αυτό το πλαίσιο να ελέγξει τον τρόπο με τον οποίο δρουν οι μαθητές και τη συμπεριφορά τους στην καθημερινότητά τους εντός του χώρου του σχολείου εφαρμόζοντας τις μεθόδους πειθαρχίας που κάθε φορά ενδείκνυνται. (Foucault, 1991: 92 – 93) Οι εκπαιδευτικοί βρίσκονται στη θέση να διαχειρίζονται μια εξουσία έναντι των μαθητών: αποφασίζουν για το κανονικό ή μη κανονικό της συμπεριφοράς τους, απαιτούν από αυτούς την εκτέλεση καθηκόντων και υποχρεώσεων, αποτιμούν τις γνώσεις, τις ικανότητες, τις στάσεις τους και δυνητικά μπορούν να τους αποκλείσουν και επίσης

τροποποιούν τη συμπεριφορά τους μέσα από ένα σύστημα ποινών και αμοιβών, πειθάρχησης, κατηγοριοποίησης και χαρακτηρισμού. (McNicol, 2005: 2-3) Παράλληλα, όμως, οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί αισθάνονται δεσμευμένοι ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή της διδασκαλίας τους, υποτάσσονται στους κανόνες για να εξασφαλιστούν επαγγελματικά ή οριακά μετατρέπονται σε «μαύρα πρόβατα» του εκπαιδευτικού συστήματος. (McNicol, 2005: 3-4) Οι εκπαιδευτικοί εντοπίζουν ως σημαντικά για τους μαθητές τους τα εξής ζητήματα: το χρόνο και την προσπάθεια που απαιτείται για να ανταποκριθούν στις σχολικές απαιτήσεις αντί να κάνουν πράγματα ενδιαφέροντα και δημιουργικά για τους ίδιους, την αίσθηση ότι είναι απομονωμένες ατομικότητες που καλούνται να ανταγωνιστούν μεταξύ τους, τον προβληματισμό για τις συνέπειες της τεχνολογίας και της υπερκατανάλωσης στο περιβάλλον και τη μοιρολατρική αποδοχή της κατάστασης που συνοδεύεται από παραίτηση, ενώ οι ίδιοι θα επιθυμούσαν τη δημιουργία «ενός χώρου στην τάξη [...] στον οποίο οι ηθικές αρχές και οι κανόνες να διαφοροποιούνται από την υπόλοιπη κοινωνία». (McNicol, 2005: 5) Ενώ «η μάθηση είναι κάτι ερωτικό [...] οι δάσκαλοι καταφέρνουν να την κάνουν δυσάρεστη, καταπιεστική, γκρίζα, αντιερωτική». (Marshall, 1996: 7)

Αναπόφευκτα, οι μαθητές θα βρεθούν αντιμέτωποι με ένα σύστημα από πειθαρχίες, οι οποίες έχουν ως στόχο την επίτευξη των στόχων που τίθενται από τα εκπαιδευτικά συστήματα. Οι πειθαρχίες αυτές, σε κάθε περίπτωση, περιλαμβάνουν και το στοιχείο της επικοινωνίας. (Foucault, 1991: 90) Από τον 17^ο αιώνα κι έπειτα, είχε προταθεί η επιλογή ορισμένων από τους καλύτερους μαθητές, οι οποίοι αναλάμβαναν κομβικό ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία εποπτεύοντας τους υπόλοιπους μαθητές και διευκολύνοντας το έργο του εκπαιδευτικού. Πρόκειται για πρόταση που είχε γίνει από τον Batencour, ιερέα και παιδαγωγό που αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για πολλούς μεταγενέστερους παιδαγωγούς. (Magnuson, 1992: 77) Οι μαθητές αυτοί ταξινομούσαν σε δύο κατηγορίες, ανάλογα με τα καθήκοντα που καλούνταν να αναλάβουν. Η πρώτη κατηγορία περιελάμβανε τους μαθητές που αναλάμβαναν τα υλικά καθήκοντα. Αυτοί καλούνταν να διανέμουν χαρτί και μελάνη στους μαθητές, να αναγιγνώσκουν κείμενα θρησκευτικού περιεχομένου στις εορταστικές εκδηλώσεις, καθώς και να συνδράμουν στην προσφορά των πλεονασμάτων στους φτωχούς. Από την άλλη πλευρά, οι μαθητές που βρίσκονταν στη δεύτερη κατηγορία περισσότερο ασχολούνταν με την παρατήρηση και την επιτήρηση των υπόλοιπων μαθητών. Μεταξύ των καθηκόντων τους ήταν η

καταγραφή όσων μαθητών απουσίαζαν, καθώς και αυτούς που δε συμμορφώνονταν με τους κανόνες της τάξης και της εκπαιδευτικής διαδικασίας, για παράδειγμα αυτούς που δεν έδειχναν τη δέουσα προσοχή στη διδασκαλία ή αυτούς που δεν είχαν κόσμια συμπεριφορά κατά την ώρα της λειτουργίας. Στη δεύτερη κατηγορία, επίσης, εντάσσονταν και οι «επισκέπτες-επιθεωρητές», δηλαδή οι μαθητές που είχαν ως αρμοδιότητα να συνομιλούν με τις οικογένειες των μαθητών που δεν ήταν απόλυτα πειθαρχημένοι, απουσιάζουν ή δεν δίνουν τη δέουσα σημασία στη διδασκαλία ή κάνουν οποιαδήποτε άλλη πράξη θεωρείτο μη αποδεκτή. (Foucault, 1989: 234)

Η λειτουργία της επιτήρησης θεωρείται εξαιρετικά σημαντική για το εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς δίνει τη δυνατότητα στα ανώτερα μέλη της ιεραρχίας να διαχωρίσουν τους μαθητές που έχουν καλύτερη επίδοση από αυτούς που βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο, καθώς και να γνωρίσουν ποιοι είναι αυτοί που δεν χαρακτηρίζονται από πειθαρχημένη συμπεριφορά και δε συμμορφώνονται με τους κανόνες του εκάστοτε σχολείου. Η γνώση μιας μη αποδεκτής συμπεριφοράς συνεπάγεται, ασφαλώς, την τιμωρία του μαθητή που είναι υπαίτιος γι' αυτή. Οι τιμωρίες που επιβάλλονται είναι σημαντικό να είναι ανάλογες του παραπτώματος και γενικώς να συνάδουν με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε περίπτωσης ξεχωριστά. Ενδεικτικά αναφέρει ο Φουκώ ότι για τους μαθητές που δεν κατόρθωναν να αποστηθίσουν το κείμενο της κατήχησης που είχαν στο ημερήσιο πρόγραμμά τους, ο εκπαιδευτικός επέβαλε την αλάνθαστη αποστήθιση της κατήχησης της επόμενης ημέρας. Καθίσταται, λοιπόν, εμφανές ότι η αδυναμία επίτευξης κάποιου μαθησιακού στόχου οδηγούσε στην επιβολή ανάλογης ποινής προς τον μαθητή, το ίδιο και η μη συμμόρφωσή του με τους κανόνες. (Foucault, 1991: 238)

Η εκτέλεση των πειθαρχικών ποινών που αποδίδονταν γινόταν έπειτα από την χορήγηση συγκεκριμένων εντολών μικτού χαρακτήρα. Αρχικά, η πρώτη εντολή ήταν απόρροια των σχετικών νόμων και κανονισμών που ίσχυαν ανά περίπτωση. Η δεύτερη εντολή πήγαζε από την παρατήρηση των σχετικών διαδικασιών, για παράδειγμα της διδασκαλίας. (Foucault, 1991: 238) Ορισμένες από τις πειθαρχικές ποινές που επιβάλλονταν, φαντάζουν μάλλον δυσνόητες ή και ασύμβατες με τα όσα η σύγχρονη παιδαγωγική προτείνει προς εφαρμογή. Για παράδειγμα, με βάση τους κανονισμούς που διέπουν τη μετάβαση από το ένα εκπαιδευτικό επίπεδο στο άλλο οι μαθητές έπρεπε να φέρουν εις πέρας συγκεκριμένες δοκιμασίες που θα τους επέτρεπαν να προβιβαστούν. Αυτοί, ωστόσο, που αποτύγχαναν σε μια σειρά από τρεις σχετικές δοκιμασίες, όχι μόνο δεν κέρδιζαν τη θέση τους στο επόμενο εκπαιδευτικό επίπεδο,

αλλά, Επιπλέον, προς παραδειγματισμό τοποθετούνταν σε έναν ειδικό χώρο, όπου κάθονταν οι *αμαθείς*. (Foucault, 1991: 238)

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, οι μαθητές στο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό σύστημα βρίσκονταν σε μια θέση όπου δέχονταν την επιτήρηση και την επιβολή της εξουσίας από τα ανώτερα επίπεδα της ιεραρχίας. Εκτός από τους εκπαιδευτικούς που καλούνταν να φέρουν εις πέρας το συγκεκριμένο έργο, υπήρχαν και οι μαθητές που επιλέγονταν να συνδράμουν σε αυτό το έργο μέσω της παρατήρησης και της καταγραφής των ενδεχόμενων «προβληματικών» συμπεριφορών εντός της σχολικής τάξης. Η πειθαρχία, λοιπόν, αποτελούσε ιδιαίτερα σημαντική έννοια και επιβαλλόταν με διάφορους τρόπους, φροντίζοντας, ωστόσο, κάθε φορά η ποινή που επέβαλε ο εκπαιδευτικός να είναι ανάλογη, αλλά και σχετική με το παράπτωμα το οποίο τιμωρούσε μέσω αυτής. Το σχολείο, συνολικά, αποτελούσε ένα όργανο που καλούνταν να βρίσκεται σε καθεστώς «αδιάλειπτης εξέτασης», έτσι ώστε να διαπιστώνονται οι ενδεχόμενες μη κανονικές ή αποδεκτές συμπεριφορές και πράξεις και αναλόγως να τιμωρούνται. (Foucault, 1991: 246-217)

Επιχειρώντας μια συνολική θεώρηση του τρόπου με τον οποίο διαμορφωνόταν η σχέση των παιδιών με τους ενηλίκους του περιβάλλοντός τους, γονείς και εκπαιδευτικούς, σύμφωνα με τον Φουκώ, ήταν απαραίτητο στα πλαίσια της καπιταλιστικής κοινωνίας να υποστεί μια αναδιάρθρωση, έτσι ώστε να είναι αποτελεσματική. Τόσο οι γονείς όσο και οι εκπαιδευτικοί ενδιαφέρονταν ιδιαίτερος για τα χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας, αλλά και της σεξουαλικής ζωής των παιδιών, καθώς θεωρείτο ότι η ηλικία αυτή αποτελούσε κομβικό σημείο για τη διαμόρφωση των μελλοντικών πολιτών. Εξάλλου, για τον Φουκώ, η σεξουαλικότητα²⁶ των παιδιών ήταν εξ ορισμού ένα επικίνδυνο πεδίο, γι' αυτό και ήταν απαραίτητο να βρίσκεται υπό διαρκή επιτήρηση από τους ενηλίκους, γονείς και εκπαιδευτικούς, έτσι ώστε να προληφθούν δυσάρεστες καταστάσεις. Η σεξουαλικότητα, τέλος, ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την εξουσία αφού η δεύτερη ασκείται μέσω της πρώτης. (Foucault, 1987α: 79)

Εν κατακλείδι συνάγεται το συμπέρασμα σύμφωνα με τον Φουκώ ότι η πειθαρχία και οι τεχνικές άσκησης και επιβολής της εγκαθιδρύονται και στην

---

²⁶Η σεξουαλικότητα, σύμφωνα με τον Φουκώ, αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό πεδίο άσκησης της πειθαρχικής εξουσίας, το οποίο ο ίδιος χαρτογράφησε με αφετηρία την κοινωνία του 17^{ου} αιώνα, η οποία χαρακτηριζόταν από την καταστολή της σεξουαλικότητας, η οποία ήδη ήταν ορατή και βρισκόταν σε διαρκή ανάπτυξη. Ο Φουκώ, πιο συγκεκριμένα, θεωρούσε ότι μέσα από τους μηχανισμούς της πειθαρχικής εξουσίας παράγονται και επεκτείνονται διαφορετικές, πολύμορφες σεξουαλικότητες. Βλ. σχετικά Foucault, 1982: 11-23.

οργάνωση της εκπαίδευσης. Έτσι το σχολείο, ως πειθαρχικό σύστημα, μέσα από την αρχιτεκτονική του «Πανοπτικού», την οργάνωση του χρόνου, τον έλεγχο του σώματος, την ιεραρχική επιτήρηση, την κανονιστική κύρωση και την εξέταση παγιώνει και εγχαράσσει σχέσεις πειθαρχίας, κυριαρχίας, υποταγής. Το σχολείο μετατρέπεται σε όργανο και μηχανισμό πειθαρχικού παρατηρητηρίου, επιτήρησης, ποινικού υποσυστήματος, αδιάλειπτης εξέτασης και καταγραφών, που συμπληρώνει την εκπαιδευτική διαδικασία και εξαναγκάζει στην ομοιομορφία, στην κανονικοποίηση, στην υποταγή, στη συγκρότηση πειθαρχημένων και εξουσιαζόμενων υποκειμένων. Σε αυτό ακριβώς το σημείο τίθεται και ο προβληματισμός για τη χειραφέτηση του υποκειμένου. «Το ταυτοχρόνως πολιτικό, ηθικό, κοινωνικό και φιλοσοφικό πρόβλημα που τίθεται σε εμάς σήμερα δεν είναι να δοκιμάσουμε να ελευθερώσουμε το άτομο από το Κράτος και τους θεσμούς του, αλλά να ελευθερωθούμε εμείς από το Κράτος και από τον τύπο εξατομίκευσης που μας συνδέει μαζί του. Οφείλουμε να προάγουμε νέες μορφές υποκειμενικότητας αρνούμενοι ακριβώς τον τύπο εξατομίκευσης που μας έχει επιβληθεί εδώ και πολλούς αιώνες». (Foucault, 2011: 94-95)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εκτιμάται ότι η διδασκαλία ως εκπαιδευτική πρακτική, με τον τρόπο που διαμορφώνεται και παρουσιάζεται στη σύγχρονη εποχή, βρίσκεται σε μια εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα στις εδραιωμένες αρχές της νεωτερικότητας και στις μετανεωτερικές αναζητήσεις και ανατροπές. Υποστηρίζεται ότι οι πρακτικές της νεωτερικότητας και ιδιαίτερα η υπερβολική πίστη στον ορθό λόγο και στην ελευθερία και στην αυτονομία του υποκειμένου, αλλά σταδιακά και η υποταγή του στους μηχανισμούς της αυθεντίας και στις επιταγές των νέων μορφών εξουσίας, παρέκλιναν από τον αρχικό τους στόχο και οδήγησαν στη συρρίκνωση της ανθρώπινης αυτονομίας και αξιοπρέπειας, αλλάζοντας τον ίδιο τον χαρακτήρα του υποκειμένου. Ενδιαφερόμενη για τις συγκεκριμένες συνθήκες, παρά τις μεγάλες θεωρίες και ιδέες, η μετανεωτερικότητα προβαίνει στη διάλυση των δυϊσμών πραγματικότητας/επιφαινομένων, παρελθόντος/παρόντος, αντικειμένου/υποκειμένου, αλήθειας/μη αλήθειας, γνώσης/εξουσίας. Στόχος πλέον της μετανεωτερικής σκέψης είναι η διερεύνηση και νοηματοδότηση της γνώσης ως ένα πλέγμα σχέσεων, ανταλλαγών και συνεχών επανακαθορισμών σε συνάρτηση με τον *άλλον*. Αν και δεν σκοπεύει πάντοτε στην εξαφάνιση του ορθού λόγου, εντούτοις η εννόσή του εντοπίζεται μέσα σε πλαίσια ετεροκαθορισμών. Άλλωστε, πώς θα ήταν δυνατόν όλες οι κοινότητες των ανθρώπων, είτε μαθησιακές είτε άλλες, να συμμετέχουν στη δόμηση της γνώσης τους και στις κρίσεις για αυτήν, χωρίς τον Λόγο; Η επικοινωνία κρίνεται ανέφικτη χωρίς αυτόν.

Ο Φουκώ ενώ ασκεί κριτική στους μηχανισμούς που επιβάλλουν πειθαρχία, δείχνοντας τις μορφές άσκησης της εξουσίας, δεν αποβάλλει τον άμεσα παρεμβατικό χαρακτήρα της αυθεντίας αυτής. Κατά τον Φουκώ, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η σύνδεση της γνώσης με την εξουσία είναι συγκροτητική. Η γνώση συμβάλλει στην παραγωγή της εξουσίας, ενώ η εξουσία ασκείται μέσα από την παραγωγή και τη διανομή της γνώσης. Σύμφωνα με τον Φουκώ, η νεωτερικότητα έχει επιβάλει «την έννοια του ορθού λόγου και την πρακτική της ορθολογικής ζωής σε οριοθετήσεις ανάμεσα στο ορθολογικό και στο παράλογο, στο φυσικό και στο αφύσικο, στο ορθό και στο λάθος, στο λογικό και στο συναισθηματικό». (Φρυδάκη, 2009: 230) Ο ορθός λόγος έχει μετατραπεί σε κανονιστική αρχή, αφού καταπίεσε και απέρριψε οτιδήποτε δεν πληρούσε τα κριτήρια του φυσικού, λογικού και κανονικού, εκτίμηση που

βρίσκει ποικίλες εφαρμογές τόσο στην εκπαιδευτική διαδικασία, όσο και στις σχέσεις διδασκόντων και μαθητών.

Στην μετανεωτερική εποχή, όμως, αυτή η παραδοχή σε ό,τι αφορά την εκπαίδευση δείχνει να αλλάζει. Τώρα, επιχειρείται μια γνήσια αναδιανομή των σχέσεων δύναμης και εξουσίας μέσα στην τάξη, όπου οι φωνές των μαθητών επιβάλλεται να ακούγονται και ταυτόχρονα να αλληλεπιδρούν με εκείνες των εκπαιδευτικών. Η επιρροή του έργου του Φουκώ σχετικά με τις σχέσεις γνώσης και εξουσίας είναι κάτι περισσότερο από φανερό στην εκπαιδευτική έρευνα. Βέβαια ο Φουκώ δίνοντας έμφαση στην παραγωγικότητα της εξουσίας και στο γενετικό δυναμικό της, ήταν προσεχτικός ώστε να αποφύγει να διατυπώσει μια κατασταλτική υπόθεση για την εκπαίδευση που θα χρησιμοποιούσε «κακές» τεχνικές, μόνο και μόνο επειδή αυτές παρουσιάζονται να οριοθετούν την ελευθερία του μαθητή. Υψηλές μηχανιστικές τεχνικές, όπως εξετάσεις ή διαγωνίσματα, θα μπορούσαν να ενταχθούν σε αυτήν την κατηγορία και να θεωρηθούν ότι συνθλίβουν τον εσωτερικό κόσμο του παιδιού και επομένως δεν έχουν θέση στο εκπαιδευτικό πλαίσιο. Ο Φουκώ θα ήταν πιο προσεκτικός στο να προτείνει ότι αυτές οι τεχνικές ίσως θα έπρεπε να βρεθούν στο επίκεντρο του εκπαιδευτικού εγχειρήματος. (Allen, 2014: 334)

Εξάλλου, εκπαιδευτικές τεχνικές, όπως αυτές που αναπτύχθηκαν από τα σχολεία του 19ου αιώνα (τα πρώτα ιδρύματα μαζικής εκπαίδευσης) ήταν ικανές να σχηματίσουν την ατομικότητα με τέτοιο τρόπο που οι ενδιαφερόμενοι να είναι απομονωμένοι ο ένας από τον άλλο αλλά ανοιχτοί στην επίδραση της κυβέρνησης. Πρακτικές διαίρεσης και αποκλεισμού, όπου ο μαθητής αποκόπτεται ή διαχωρίζεται από τους άλλους, συνδυάστηκαν με τεχνικές που επέτρεπαν στο άτομο να μετατραπεί σε υποκείμενο, τεχνικές που επέτρεπαν σε κάποιον να αναγνωρίσει εξωτερικώς καθορισμένα χαρακτηριστικά μέσα στον εαυτό του και έπειτα να επιδράσει πάνω σε αυτά. Ως «υλική» πραγματικότητα η σύγχρονη ψυχή κατασκευάστηκε σε συνάρτηση με ένα πλαίσιο εννοιών εντός του οποίου προσδιορίστηκε σημασιακά. Βασίστηκε σε εξωτερικές κατηγορίες που κυμάνθηκαν από περισσότερο γενικές ιδέες, όπως ψυχή, υποκειμενικότητα, προσωπικότητα, συνείδηση, σε περισσότερο εξειδικευμένες ιδέες, όπως το παιδί σε πρόβλημα, το παιδί της υπόσχεσης, το παιδί σε όρια, το ανθεκτικό παιδί. Το εσωτερικό του παιδιού, με άλλα λόγια, εννοήθηκε ως το προϊόν εξωτερικών ιδεών και συστημάτων και παράλληλα οι ιδέες αυτές τοποθετήθηκαν μέσα στον εαυτό, επηρεάζοντας την ίδια τη διαμόρφωση του εαυτού του παιδιού. Το ενδιαφέρον του Φουκώ ήταν να αναγνωρίσει τις υλικές πρακτικές μέσω των οποίων συνέβη αυτό.

Σε εκπαιδευτικά πλαίσια, η οικειότητα υλικών πρακτικών αυτού του είδους μπορούν να τις επιβάλουν ως αυτονόητες. Οι σχέσεις μεταξύ δασκάλων και μαθητών είναι μερικές φορές στενές, όταν οι τελευταίοι ενθαρρύνονται να εμπιστευθούν τους πρώτους. Ο Φουκώ εξερεύνησε αυτές τις σχέσεις κάτω από τη γενική ονομασία της *ποιμαντικής εξουσίας* (pouvoir pastoral), εστιάζοντας το ενδιαφέρον του συγκεκριμένα σε πρακτικές εξομολόγησης, όπου οι μαθητές ενθαρρύνονται να αποκαλύπτουν και να εξερευνούν τις εσωτερικές σκέψεις και αισθήματά τους. Αυτό μπορεί να συμβαίνει κατά τη διάρκεια περιόδων ποιμαντικής φροντίδας ή μέσω μιας άσκησης που αφορά όλη την τάξη τόσο βασικής, όσο η διατήρηση ημερολογίου, με τα οποία ζητείται από τους μαθητές να ερευνήσουν τα γεγονότα του σαββατοκύριακου, που μόλις πέρασε. Ο Φουκώ υποστήριζε πως η υποχρέωση της εξομολόγησης, του ανοιχτού στοχασμού για την εσωτερική ύπαρξη, έχει ριζωθεί τόσο βαθιά, ώστε πλέον δεν την αντιλαμβανόμαστε ως αποτέλεσμα μιας εξουσίας που μας περιορίζει. Φαίνεται ως εάν η «αλήθεια» η οποία είναι κατατεθειμένη εντός να χρειάζεται να αναδυθεί στην επιφάνεια και αν αποτύχει να γίνει αυτό, κάποιο είδος περιορισμού ή απαγόρευσης είναι που το εμποδίζει. (Allen, 2014: 334)

Συνεπώς θα μπορούσε κανείς να συνάγει πως ενώ η εξομολόγηση ελευθερώνει, η «εξουσία» εξαναγκάζει κάποιον να παραμένει σιωπηλός. Όταν ο Φουκώ αναφέρθηκε στην «άγνοια της εξομολόγησης», σκοπός του ήταν να υποστηρίξει ότι η εξουσία λειτουργεί στην αντίθετη κατεύθυνση, καθοδηγώντας τα άτομα να παράγουν αλήθειες για τους εαυτούς τους, καθιστώντας τη σιωπή αμήχανη. Σε εκπαιδευτικά πλαίσια, οι μαθητές μαθαίνουν να στοχάζονται τους «εσωτερικούς» τους εαυτούς χρησιμοποιώντας εγκεκριμένες τεχνικές και κατηγορίες. Το συσσωρευτικό αποτέλεσμα των συναφών παρατηρήσεων αυξάνει την υποψία ότι οι εκπαιδευτικές σχέσεις δεν είναι ποτέ αθώες. Συστήνονται ως συνθετικές τεχνικές, οι οποίες οδηγούν σε προσεκτικά κατασκευασμένα αποτελέσματα. Είναι όμως σημαντικό να επισημανθεί ότι οι τεχνικές που περιγράφονται εδώ σχετίζονται με την προοδευτική εκπαίδευση, υποδεικνύοντας έτσι ότι καμία παιδαγωγική δεν μπορεί να είναι καθαρά καλοπροαίρετη ή ότι καμία παιδαγωγική δεν μπορεί να υποστηρίξει ότι είναι υπέρνω της στράτευσης της εξουσίας. Από αυτήν την άποψη, εν συνόλω, η εκπαίδευση δεν είναι τίποτα λιγότερο από μια μεγάλη τεχνική. (Allen, 2014: 335)

Με βάση αυτή τη θεώρηση για τη δομική σχέση των εκπαιδευτικών πρακτικών με τις πρακτικές εξουσίας, είναι δυνατόν να συναχθεί το συμπέρασμα ότι ο Φουκώ έχει λίγα να προσφέρει στους εν ενεργεία εκπαιδευτικούς σχετικά με την

πορεία της εκπαίδευσης προς τα εμπρός ή προς την αναζήτηση μιας διεξόδου; Αν το ερώτημα αυτό μείνει ανοιχτό, ο σχετικός αναστοχασμός μπορεί να εντοπίσει ότι ο Φουκώ δεν παρέχει μια καταστροφική κριτική των λεπτών και πολύπλοκων σχέσεων εξουσίας που διαποτίζουν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, τα οποία διαμορφώνουν την ταυτότητά μας, και τα οποία μας κάνουν να κυβερνόμαστε. Στη σημερινή εκπαίδευση όλο και πιο συχνά συναντούμε ένα ερμηνευτικό μοντέλο, με εκ πρώτης όψεως σκοπεύσεις, όπως η κατανόηση και η εξήγηση της πολλαπλής αλήθειας μιας υποκειμενικής και κατασκευασμένης πραγματικότητας. Αυτές οι θεωρητικές θέσεις διατείνονται ότι προτείνουν νέους τρόπους αντίληψης για τη γνώση, την αναπαράσταση και την υποκειμενικότητα ή την ερμηνεία της πληροφορίας. (Walshaw, 2007: 3) Επομένως, ο εκπαιδευτικός καλείται να επιτύχει τη συγκρότηση της γνωσιακής ταυτότητας των μαθητών, αρχικά, φέρνοντάς τους σε επαφή με τις γνώσεις και τις δεξιότητες που θεωρούνται κοινωνικά απαραίτητες και κατόπιν, βοηθώντας τους να αναζητήσουν το δικό τους μονοπάτι, χωρίς «να χάσουν τον εαυτό τους μέσα στη διάψευση και στην αποξένωση». (McNicol, 2005: 78) Ωστόσο, σύμφωνα με τον Φουκώ, ο εκσυγχρονισμός της εκπαίδευσης, το άνοιγμά της στον πραγματικό κόσμο, χαρακτηρίζεται ως «αυταπάτη» διότι η προσκόλλησή της στο «παλαιό παραδοσιακό υπόστρωμα του «ανθρωπισμού»» θα διασφαλίζει τη διατήρηση της κοινωνικής οργάνωσης, ενώ η προσθήκη μιας ταχύρρυθμης εκμάθησης με σύγχρονες αποτελεσματικές τεχνικές, θα συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη αυτής της κοινωνίας. (Foucault, 2001: 1094)

Συνεπώς, το σχολείο ως ένα όργανο πειθαρχικού συστήματος αναστέλλει την αυτονομία του υποκειμένου και εξαναγκάζει στην ομοιομορφία, στην κανονικοποίηση και στη συγκρότηση πειθαρχημένων και εξουσιαζόμενων υποκειμένων. Επομένως, θέτει εκπαιδευτικούς και μαθητές αντιμέτωπους με ένα πλέγμα από πειθαρχίες. Όμως, παρατηρείται ένα αδιέξοδο όλων όσων συμπράττουν στην εκπαιδευτική διαδικασία, καθώς αντιλαμβάνονται τον ρόλο στον οποίον υπόκεινται, όταν επιτελούν την ανατροφοδότηση τους με το πλέγμα γνώση/εξουσία με όρους της μέγιστης δυνατής ασφάλειας, αλλά, εντούτοις, δεν κινούνται με γνώμονα την αυτονομία τους. Εδώ εντοπίζεται ένα ερμηνευτικό πρόβλημα στην συγκρότηση του υποκειμένου κατά τον Φουκώ, καθώς ο γάλλος στοχαστής συλλαμβάνει το υποκείμενο/ελευθερία με τεχνικές υποκειμενοποίησης και υποταγής. Πώς είναι δυνατόν το υποκείμενο να είναι αυτόνομο όταν συγκροτείται μέσα στους πειθαρχικούς μηχανισμούς;

Ίσως ο Φουκώ να μην δίνει συγκεκριμένους τρόπους διεξόδου, παρόλα αυτά μας παρέχει μια «εργαλειοθήκη ιδεών», όπως την έχει ονομάσει και ο ίδιος: «Θα ήθελα τα βιβλία μου να συγκροτούσαν ένα είδος εργαλειοθήκης μέσα στην οποία να μπορούσαν οι άλλοι να τρυπώσουν, για να βρουν εκεί ένα εργαλείο το οποίο θα είχαν τη δυνατότητα να το χρησιμοποιήσουν όπως τους αρέσει στο δικό τους πεδίο έρευνας». (Φουκώ, 2011: 51) Επομένως, απηχώντας τις προθέσεις του, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τις καινοτόμες επινοήσεις του για την εξουσία και τη γνώση και να διατυπώσουμε νέα ερωτήματα. Κατά πόσο θα ήταν εφικτή μια σύγχρονη εκπαιδευτική δραστηριότητα χωρίς την τελεσίδικη επιβολή σχέσεων εξουσίας; Ποια δυνατότητα έχουν τα υποκείμενα της εκπαίδευσης, τόσο οι μαθητές όσο και οι εκπαιδευτικοί, να αλλάξουν αυτή την κατάσταση της υποταγής στους προδιαμορφωμένους κανόνες και να διαφύγουν από το καθεστώς που τους επιβάλλεται; Ο εκπαιδευτικός, στη σύγχρονη εποχή, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εξουσιαστής ή εξουσιαζόμενος; Τελικά, η εκπαίδευση συνιστά έναν αόρατο μηχανισμό με τον οποίο μεταδίδει στην κοινωνία τη γνώση και δομείται και η ίδια με όρους πειθαρχικής εξουσίας ή λειτουργεί ως ένας μηχανισμός για την προαγωγή της γνώσης και τη δημιουργία αυτόνομων μαθητών, σύμφωνα με τα κοινότοπα ιδεώδη και τις αξίες του εκπαιδευτικού θεσμού; Τα ερωτήματα αυτά παραμένουν ανοιχτά για μελέτη. Άλλωστε, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Φουκώ (2011: 29) «Τι αξία θα είχε η μανία για τη γνώση αν επρόκειτο να μας εξασφαλίσει μονάχα την απόκτηση γνώσεων και όχι, κατά κάποιον τρόπο και όσο αυτό είναι εφικτό, το παραστράτισμα από εκείνο που ήδη γνωρίζουμε; Υπάρχουν στιγμές στη ζωή που το ερώτημα τού αν μπορείς να σκέφτεσαι διαφορετικά από τον τρόπο που σκέφτεσαι και να αντιλαμβάνεσαι διαφορετικά από τον τρόπο που βλέπεις τα πράγματα είναι αναγκαίο, για να συνεχίσεις να ερευνάς, να στοχάζεσαι».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A) Έργα του Michel Foucault

Foucault, Michel, (1954), *Maladie mentale et personnalité*, Paris: Presses Universitaires de France.

Foucault, Michel, (1961), *Folie et Déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*, Plon, Paris.

Foucault, Michel, (1961), *L'anthropologie de Kant*, (δύο δακτυλογραφημένοι τόμοι, Παρίσι, Σορβόνη. Ο δεύτερος τόμος δημοσιεύτηκε από τις εκδόσεις Vrin το 1964).

Foucault, Michel, (1962), *Maladie mentale et psychologie*, Paris: Presses Universitaires de France.

Foucault, Michel, (1963), *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, Paris: Presses Universitaires de France.

Foucault, Michel, (1963), *Raymond Russel*, Gallimard, Paris.

Foucault, Michel, (1966), *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Gallimard, Paris.

Foucault, Michel, (1969), *L'archéologie du savoir*, Gallimard, Paris.

Foucault, Michel, (1971), *L'ordre du discours*, Gallimard, Paris.

Foucault, Michel, (1973), *Cecin'est pas une pipe*, Fata Morgana, Montpellier.

Foucault, Michel, (1973), *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma soeur et mon frère*. Un cas de parricide au XIXe siècle, présenté par M. Foucault, Gallimard-Julliard, Paris.

Foucault, Michel, (1975), *Surveiller et punir, Naissance de la prison*, Gallimard, Paris.

Foucault, Michel, (1976), *Histoire de la sexualité. La volonté de savoir*, τόμ. 1, Gallimard, Paris.

Foucault, Michel, (1984), *Histoire de la sexualité. L'usage des plaisirs*, τόμ.2, Gallimard, Paris.

Foucault, Michel, (1986), *Histoire de la sexualité. Sept propos sur le septième ange*, τόμ.3, Fata Morgana, Montpellier.

B) Μεταφράσεις των έργων του Michel Foucault

Aron, Raymond & Foucault, Michel, (2013), *Διάλογος για την κοινωνιολογία και τις ανθρωπιστικές επιστήμες*, εισαγωγή: Νίκος Μουζέλης, ανάλυση: Jean-François Bert, μτφρ.-επιστημ. επιμέλεια: Μιχάλης Κατσιμίτσης, Ευρασία, Αθήνα.

Foucault, Michel, «Ο αρχικός Πρόλογος στην Ιστορία της τρέλας (1961)», μτφρ.-επίμετρο Μάκης Κακολύρης, *Νέα Εστία*, Τόμος 169^{ος}, Τεύχος 1843, Απρίλιος 2011, 576-597.

Foucault, Michel, (1968), *Ο ωραίος κίνδυνος* (Συνέντευξη στον Claude Bonnefoy [Κλοντ Μπονφουά]), εισαγ. Philippe Artieres, μτφρ. Νίκος Ηλιάδης, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα, 2013.

Foucault, Michel, (1970), *The Order of Discourse*, Inaugural Lecture at the College de France, Translated by I. McLeod. Reprinted in M. J. Shapiro (Ed.) *Language and Politics*, Oxford: Blackwell, Pp. 108-38.

Foucault, Michel, (1972), *Power / Knowledge: Selected interviews and other writings, 1972 – 1977*, C. Dordon (ed.), Brighton, Sussex: Harvester Press, 1980.

Foucault, Michel, (1978), *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη φαινομενολογία και την εξουσία* (Αδημοσίευτη συνέντευξη του Michel Foucault στους Colin Gordon & Paul Patton), μτφρ.-επιμέλεια: Θανάσης Λάγιος, παρουσίαση: Alain Beaulieu, εισαγωγή: Colin Gordon, Future, Αθήνα, 2013.

Foucault, Michel, (1982), *Η Ιστορία της σεξουαλικότητας, I. Η δίψα της γνώσης*, μτφρ. Γκλόρυ Ροζάκη, Ράππας, Αθήνα.

Foucault, Michel, (1987α), *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα.

- Foucault, Michel, (1987β), *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εξάντας, Αθήνα.
- Foucault, Michel, (1988), *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Στ. Ροζάνης, Έρασμος, Αθήνα.
- Foucault, Michel, (1989), *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Κ. Χατζηδήμου – Ι. Ράλλη, Ράππα, Αθήνα.
- Foucault, Michel, (1990), *Η τάξη του λόγου: Εναρκτήριο μάθημα στο Collège de France-1970*, μτφρ. Χ. Χρηστίδης – Μ. Μαϊδάτσης, Εκδόσεις Ηριδανός, Αθήνα.
- Foucault, Michel, (1991), *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λ. Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα.
- Foucault, Michel, (1992), *Η Ιστορία της σεξουαλικότητας 3. Η μέριμνα για τον εαυτό μας*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα.
- Foucault, Michel, (1993), *Οι Λέξεις και τα Πράγματα: Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα.
- Foucault, Michel, (1997), What is critique, in *The politics of truth*, (ed) S. Lotringer & L. Hochroth, Cambridge, Semiotext(e).
- Foucault, Michel, (1999), *Ο μεγάλος εγκλεισμός – Το πείραμα της ομάδας πληροφόρησης για τις φυλακές*, μτφρ. Σ. Παντελάκης, Μαύρη Λίστα, Αθήνα.
- Foucault, Michel, (2000), *Ethics. Essential works of Foucault 1954 – 1984*, Volume I, P. Rabinow (ed.), London, Penguin.
- Foucault, Michel, (2001), «Par-delà le bien et le mal», στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 98, Quarto Gallimard, Παρίσι.
- Foucault, Michel, (2003), *Τρία κείμενα για τον Nietzsche*, μτφρ. Δ. Γκινοσάτης, Πλέθρον, Αθήνα.
- Foucault, Michel, (2004), *Η Ιστορία της Τρέλας*, μτφρ. Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, Ηριδανός, Αθήνα.

Foucault, Michel, (2008), *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

Foucault, Michel, (2010), *Οι μη κανονικοί. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας 1974-1975*, μτφρ. Σωτήρης Σιαμανδούρος, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.

Φουκώ, Μισέλ, (2011), *Επιλογή από τα Dits et écrits*, μτφρ. Θανάσης Λάγιος, Σειρά Στοχασμοί - 29, Στιγμή, Αθήνα.

Foucault, Michel, (2012), *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα.

Foucault, Michel, (2012), *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα.

Foucault, Michel, (2013), *Ιστορία της σεξουαλικότητας 2. Η χρήση των ηδονών*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα.

Foucault, Michel, (2016), *Τι είναι Κριτική; Διάλεξη στη Σορβόνη, 27 Μαΐου 1978*, μτφρ. Θανάσης Λάγιος, Πλέθρον, Αθήνα.

Γ) Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

Ανδριόπουλος, Θέμης, «Ν. Πουλαντζάς-Μ. Φουκώ: “Μονομάχοι” ή “Συνδαιτυμόνες”», *Ουτοπία* (Αφιέρωμα στον Μ. Φουκώ), τχ. 72, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2006, 51-66.

Ανθογαλίδου, Θεοπούλα, (1987), *Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και εξέλιξη μιας παραδοσιακής κοινωνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Ασημάκη Αννυ, Κουστουράκης Γεράσιμος, Καμαριανός Ιωάννης, «Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμος ΙΕ, τχ. 60, Καλοκαίρι 2011, 99-120.

Alcoff, Linda Martin, (2013), Foucault's Normative Epistemology, in C. Falzon, T. O' Leary, J. Sawicki (Eds.), *Blackwell Companions to Philosophy. A Companion to Foucault*, Wiley – Blackwell, pp. 207-225.

Allen, Amy, (2013), Power and the Subject, in C. Falzon, T. O' Leary, J. Sawicki (Eds.), *Blackwell Companions to Philosophy. A Companion to Foucault*, Wiley – Blackwell, pp. 337-352.

Allen, Ansgar, (2014), Foucault, Michel, in *Encyclopedia of Educational Theory and Philosophy*, D. C. Phillips (ed), SAGE Publications, Inc, pp. 333-336.

Βέλτσος, Γιώργος, (1990), *Η Διαμάχη: Κείμενα για τη Νεωτερικότητα*, Πλέθρον, Αθήνα.

Ball, Stephen, (1990), *Foucault and Education: Disciplines and Knowledge*, London: Routledge.

Bensaïd Daniel, «(Α)πολιτικές του Φουκώ», μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, *Ουτοπία* (Αφιέρωμα στον Μ. Φουκώ), τχ. 72, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2006, 21-28.

Besnier, Jean- Michel, (2001), *Ιστορία της νεωτερικής και σύγχρονης φιλοσοφίας: Φυσιогνωμίες και Έργα*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.

Bourdieu, Pierre, (1991), *Language and symbolic power*, Polity Press.

Bruns, L.Gerald, (2006), Foucault's Modernism, in G. Gutting, *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge University Press, pp. 348-378.

Γαβριηλίδης, Άκης, «Η επικαιρότητα του Μισέλ Φουκώ», *Θέσεις*, τχ. 96, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2006, 1-12.

Gros, Frederic, (2007), *Μισέλ Φουκώ*, επιμ. Κουσιάντζα Σοφία, Κλαμπατσέα Άντα, Νήσος, Αθήνα.

Gutting, Gary, (2006), *Φουκώ. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφρ. Ν. Ταγκούλης, Το Βήμα/ Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Δελγιώργη, Αλεξάνδρα, (1996), *Ο μοντερνισμός στη σύγχρονη φιλοσοφία. Η αναζήτηση της χαμένης ενότητας*, Αλεξάνδρεια.

Δεμερτζής, Νίκος (1990), «Ουσιώδης αμφισβητησιμότητα και θεωρίες περί εξουσίας», *Θεωρία και κοινωνία*, τ. 3, Δεκέμβριος, 23 – 46.

Δοξιάδης, Κύρκος, (1988), «Foucault, ιδεολογία, επικοινωνία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 71, 18 – 43.

Δοξιάδης, Κύρκος, (1992), *Υποκειμενικότητα και εξουσία. Για τη θεωρία της ιδεολογίας*, Πλέθρον, Αθήνα.

Δοξιάδης, Κύρκος, (1996), «Τα κοινωνικά κινήματα στη σύγχρονη ιδεολογία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ.8, Νοέμβριος, Θεμέλιο.

Δοξιάδης, Κύρκος, (2001), *Κοινωνία, ιδεολογία, ηθική*, Πλέθρον, Αθήνα.

Δοξιάδης, Κύρκος, (2008), *Ανάλυση λόγου. Κοινωνικο-φιλοσοφική θεμελίωση*, Πλέθρον, Αθήνα.

Δοξιάδης, Κύρκος, (2015), *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, Νήσος, Αθήνα.

Dearden, R. F. (1972), Autonomy and education, in R. F. Dearden, P. H. Hirst & R. S. Peters (1976). *Education and the development of reason*, London: Routledge & Kegan Paul, 448 – 465.

Deleuze, Gilles, (2005), *Φουκώ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα.

Dreyfus, H. L. & Rabinow, P. (1982), *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics. Second Edition with an afterword by and an interview with Michel Foucault*, The University of Chicago Press.

Dreyfus, H. L., & Rabinow, P. (2000), Habermas και Foucault – Τι είναι η ηλικία της ωριμότητας, στο Γ. Βέλτσος (επιμ.), *Η διαμάχη: Κείμενα για τη Νεωτερικότητα*, Πλέθρον, Αθήνα.

Faubion, James D., (2013), Foucault's Ontology and Epistemology of Ethics, in C. Falzon, T. O' Leary, J. Sawicki (Eds.), *Blackwell Companions to Philosophy. A Companion to Foucault*, Wiley–Blackwell, pp. 493-509.

Κακολύρης, Γεράσιμος, «Επίμετρο: Η ανάγνωση του αρχικού Προλόγου στην Ιστορία της τρέλας του Μ. Φουκώ από τον Ζ. Ντερριντά», *Νέα Εστία*, Τόμος 169ος, Τεύχος 1843, Απρίλιος 2011, 589-597.

Κακολύρης, Γεράσιμος, (2009), «Μισέλ Φουκώ: Υποκείμενο, Γνώση, Εξουσία», Τόμος *Κείμενα νεώτερης και σύγχρονης Φιλοσοφίας*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 213-225.

Καλημερίδης Γιώργος, (1998), «Μισέλ Φουκώ: Πειθαρχία και σχολείο», *Virtual School, The sciences of Education Online*, Τόμος 1^{ος}, Τεύχος 2, Αύγουστος 1998.

Καντ, Ιμμάνουελ, (1989), Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός, στο *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Κριτική, Αθήνα.

Κέη, Κατερίνα, (2006), «Η περιπέτεια της υποκειμενικότητας στο έργο του Μισέλ Φουκώ», *Ουτοπία*, Διμηνιαία Έκδοση Θεωρίας και Πολιτισμού, Αφιέρωμα στον Μισέλ Φουκώ, αρ. τεύχους: 79, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Κιοσόγλου, Θάνος, «Μισέλ Φουκώ: Η συγκρότηση του σύγχρονου πειθαρχικού Υποκειμένου», ηλεκτρονικό περιοδικό φιλοσοφίας *Conatus*, τχ. 1, Φεβρουάριος 2016, 37-45.

Κουζέλης, Γεράσιμος, (1994), Η «προς συμμόρφωσιν γνώση». Ο Τόπος της πειθαρχίας στις θεωρίες της κοινωνίας, στο Ιωσήφ Σολομών & Κουζέλης Γεράσιμος (επιμ.), *Πειθαρχία και γνώση, Τοπικά*, Ε.Μ.Ε.Α., Αθήνα, 259-282.

Κουμασίδης, Ιορδάνης, «Ο πολιτικός Φουκώ: όψεις του πολιτικού στην *Αρχαιολογία της Γνώσης*», Περιοδικό *Φιλοσοφείν*, τχ. 6, 89-95.

Κουστουράκης, Γεράσιμος & Ασημάκη, Άννη, «Όψεις της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας στο περιεχόμενο των curricula της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1982-2003)», στο *ΙΓ' Διεθνές Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος «Αναλυτικά Προγράμματα και Σχολικά Εγχειρίδια: Ελληνική Πραγματικότητα και Διεθνής Εμπειρία*», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 20-22 Νοεμβρίου 2009, 194 – 202.

Koopman, Colin, (2013), The Formation and Self-Transformation of the Subject in Foucault's Ethics, in C. Falzon, T. O' Leary, J. Sawicki (Eds.), *Blackwell Companions to Philosophy. A companion to Foucault*, Wiley-Blackwell, pp. 526-543.

Λάγιος, Θανάσης, (2012), *Stirner – Nietzsche – Foucault, Ο θάνατος του Θεού και το τέλος του Ανθρώπου*, Futura, Αθήνα.

Λυοτάρ, Ζαν Φρανσουά, (1979), *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα.

Λυριντζής, Χρήστος, (1991), *Το τέλος των «τζακιών»*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Λυριντζής, Χρήστος, (1995), «Περί εξουσίας: ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 86,3-20.

Lankshear, Colin, (1982), *Freedom and education: Toward a non – rational philosophy of education*, Auckland: Milton Brookes.

Lukes, Steven, (1986), *Power: Readings in Social and Political Theory*, New York: NYU Press.

Macherey, Pierre (Πιέρ Μασερέ), (2010), *Από τον Κανγκιλέμ στον Φουκώ: Η δύναμη των κανόνων*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα.

Magnuson, Roger, (1992), *Education in New France*, Queen's University Press, McGill.

Mark G. E. Kelly, (2013), Foucault, Subjectivity, and Technologies of the Self, in C. Falzon, T. O' Leary, J. Sawicki (Eds.), *Blackwell Companions to Philosophy. A Companion to Foucault*, Wiley – Blackwell, pp. 510-525.

Martin Alcoff, Linda, (2013), Foucault's Normative Epistemology, in C. Falzon, T. O' Leary, J. Sawicki (Eds.), *Blackwell Companions to Philosophy. A Companion to Foucault*, Wiley – Blackwell, pp. 207-225.

Marshall J. D., (1996), *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, Philosophy and Education, Volume 7, Kluwer Academic Publishers.

McNicol Jardine, Gail, (2005), *Foucault and Education*, Peter Lang, New York.

Μετάφας, Πέτρος, (2010), Η πολιτική του Μ. Foucault, Διδακτορική Διατριβή, ΕΜΠ και ΕΚΠΑ, Αθήνα.

Merquior, J.G., (2002), *Foucault*, μτφρ. Δημήτρης Μέλλος, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.

Μπέτζελος, Τάσος, & Σωτήρης, Παναγιώτης, «Σώματα, λόγοι, εξουσίες: Ξαναγυρνώντας στην “περίπτωση Φουκώ”», *Θέσεις*, τεύχος 99, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2004, 1-34.

Νικολαΐδης, Θεοδόσης, (2008) (επιμ.), *Ο Μισέλ Φουκώ και οι ιστορικοί*, Νήσος, Αθήνα.

Moghtader, Bruce, (2016), *Foucault and Educational Ethics*, Palgrave Macmillan UK.

Negri, Toni, «Ο Φουκώ μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος» (Συνέντευξη στην επιθεώρηση της *Fédération Syndicale Unitaire Nouveaux Regard*, 2004), μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, *Ουτοπία* (Αφιέρωμα στον Μ. Φουκώ), τχ. 72, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2006, 169-176.

O' Farrell, Clare, (2005), *Michel Foucault*, London, Sage Publications.

Porter, Roy, (2014), *Ο Διαφωτισμός*, Οκτώ, Αθήνα.

Ρεβώ ντ' Αλλόν, Μυριάμ, «Μισέλ Φουκώ: μια φιλοσοφία της επικαιρότητας», μτφρ. Κώστας Σπαθαράκης, *Νέα Εστία*, Τόμος 169^{ος}, Τεύχος 1843, Απρίλιος 2011, 598-614.

Rorty, Richard, (2002), *Τυχαιότητα, ειρωνεία, αλληλεγγύη*, (μτφρ.) Κώστας Κουρεμένος, (επιμ.) Νικόλαος Μπινιάρης, Κώστας Λιβιεράτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Σίμος, Χρήστος, «Το ζήτημα της εξουσίας στον Αλτουσέρ και τον Φουκώ», *Θέσεις*, τεύχ. 94, Ιανουάριος – Μάρτιος 2006.

Σολομών, Ιωσήφ, (1994), Πειθαρχία και γνώση: εισαγωγικές σημειώσεις, στο Ιωσήφ Σολομών & Κουζέλης Γεράσιμος (επιμ.), *Πειθαρχία και γνώση, Τοπικά*, Ε.Μ.Ε.Α., Αθήνα, 7-10.

Simons, Jon, (1995), *Foucault and the Political*, Routledge, London and New York.

Simons, Jon, (2013), Power, Resistance and Freedom, in C. Falzon, T. O' Leary, J. Sawicki (Eds.), *Blackwell Companions to Philosophy. A companion to Foucault*, Wiley–Blackwell, pp. 301-319.

Smart, Barry, (1985), Michel Foucault: υποκείμενα εξουσίας, αντικείμενα γνώσης, Μαρία Πετμεζίδου (επιμ.), στο *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία, Δομισμός, Μεταδομισμός, Δομομοποίηση, Επικοινωνιακή δράση, Προοπτικές εξέλιξης της κοινωνιολογικής θεωρίας, Τόμος II*, μτφρ. Γιώργος Μπαρουξής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999, 167-223.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, (1991), *Είδωλα πολιτισμού. Ελευθερία–ισότητα–αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Taylor, C. (1986), Foucault on freedom and truth, in David Couzens Hoy (ed), *Foucault: A critical reader*, Oxford: Blackwell.

Φουρτούνης, Γιώργος, «Ο ύστερος Φουκώ ξαναδιαβάζει τον Καντ: Τι είναι Διαφωτισμός;», *Κριτική/Επιστήμη & Εκπαίδευση*, Οκτώβριος 2010, 65-88.

Φρυδάκη, Ευαγγελία, (2009), *Η διδασκαλία στην τομή της νεωτερικής και μετανεωτερικής σκέψης*, Κριτική, Αθήνα.

Varela, Julia, (1994), Χωροχρονικές κατηγορίες και σχολική κοινωνικοποίηση: από τον ατομισμό στο ναρκισσισμό, στο Ιωσήφ Σολομών & Κουζέλης Γεράσιμος (επιμ.), (μτφρ.) Κική Καψαμπέλη, *Πειθαρχία και γνώση, Τοπικά*, Ε.Μ.Ε.Α., Αθήνα, 85-104.

Χορκχάμερ, Μαξ και Τέοντορ Β. Αντόρνο, (1996), *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Νήσος, Αθήνα.

Walshaw, Margaret, (2007), *Working with Foucault in Education*, Sense Publishers, Rotterdam.